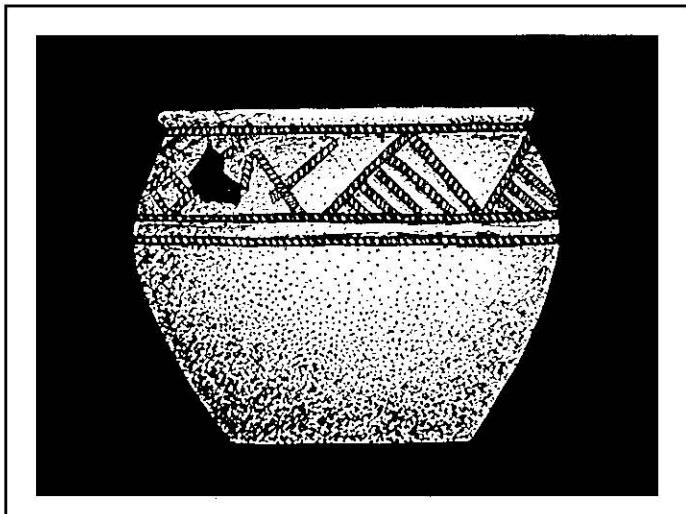

АРХЕОЛОГІЯ

41 * 1982

41 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1982

ЗМІСТ

Статті

<i>Непріна В. І.</i> До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України	3
<i>Гершкович Я. П.</i> Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я	15
<i>Радзієвська В. Е.</i> Обробка кістки та рогу в Лісостеповій Скіфії	21
<i>Отрешко В. М.</i> З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е.	34
<i>Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.</i> Землеробство і скотарство в Середньому Підніпров'ї в VIII—Х ст.	46

Публікації та повідомлення

<i>Максимов Є. В., Орлов Р. С.</i> Могильник Х ст. на горі Юрковиця у Києві	63
<i>Кучера М. П.</i> Нові дані про городища Житомирщини	72

Охорона пам'яток

<i>Липко С. А.</i> Старожитности верхов'я р. Случ (материалы до археологической карты)	83
--	----

Критика та бібліографія

<i>Симонович Е. О.</i> З приводу черняхівських трупоспалень з розсіяними кісточками	91
Список скорочень	95

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Непріна В. И.</i> К изучению неолитической эпохи на территории Северо-Восточной Украины	3
<i>Гершкович Я. П.</i> О каменных погребальных сооружениях срубной культуры Северо-Западного Приазовья	15
<i>Радзієвская В. Е.</i> Обработка кости и рога в Лесостепной Скифии	21
<i>Отрешко В. М.</i> Из истории Ольвийского полиса в IV—I вв. до н. э.	34
<i>Пашкевич Г. А., Петрашенко В. Л.</i> Земледелие и скотоводство в Среднем Піднепровье в VIII—Х вв.	46

Публикации и сообщения

<i>Максимов Е. В., Орлов Р. С.</i> Могильник Х в. на горе Юрковица в Киеве	63
<i>Кучера М. П.</i> Новые данные о городищах Житомирщины	72

Охрана памятников

<i>Липко С. А.</i> Древности верховьев р. Случь (материалы к археологической карте)	83
---	----

Критика и библиография

<i>Сымонович Е. А.</i> По поводу черняховских трупосожжений с рассеянными косточками	91
--	----

Список сокращений	95
-----------------------------	----

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Карашковський, С. Д. Крижицький, М. П. Кучера, Т. І. Латуха (відповідальний секретар), Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), О. Л. Стешенко, Д. Я. Телегін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

В. І. НЕПРІНА

До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України

Однією з останніх робіт, присвячених вивченням неолітичної доби Північно-Східної України, є монографічна робота автора про неоліт ямково-гребінцевої кераміки¹. В даній статті зупинимося лише на основних результатах та досягненнях у дослідженні даної проблеми, що з'явилися в останній час.

Територія Північно-Східної України досліджувалася багатьма вченими, але головні заслуги в дослідженні неолітичних матеріалів належать М. Я. Рудинському, М. В. Воєводському, В. М. Даниленко та Д. Я. Телегіну. Два останні дослідники встановили, що в даному регіоні в неолітичну добу існували послідовно племена дніпро-донецької культури та культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки². Основою для наукових висновків стали матеріали Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця, здобуті, головним чином, з розвідок та невеликих розкопок.

До останнього часу вважалося, що північний схід України в період раннього неоліту було заселено племенами дніпро-донецької культури, але історична картина виявилася складнішою. Досліджуючи поселення з ямково-гребінцевою керамікою поблизу с. Лисогубівки Кононівського р-ну Сумської обл., на Сеймі в 1971 р. виявлено шар з археологічними матеріалами, що різко відрізнялися від ямково-гребінцевих та дніпро-донецьких. У зв'язку з цим не лишилося ніяких сумнівів в їх належності до нової археологічної культури³. Лисогубівське поселення досліджувалося протягом чотирьох польових сезонів, під час яких розкопано 650 м² площині, та одержано основні матеріали для вивчення культури раннього неоліту північно-східної частини України.

З метою виявлення території проживання племен лисогубівської культури і нових пам'яток в 1976—1979 рр. проводилися розвідки по річках Десні, Сейму, Сулі та Ворсклі⁴. Деякі дані одержала С. С. Березанська з розвідок по Десні в 1976 р. та з розкопок на Гришевській стоянці⁵.

Таким чином, існування лисогубівської культури у північно-східній Україні є достатньо обґрунтованим фактом та вимагає розгляду її основних характеристик та взаємозв'язків з оточенням, яке представлене дніпро-донецькою та струмельською групами пам'яток у Серед-

¹ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Киев, 1976.

² Телегин Д. Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины.—СА, 1962, № 4; Даниленко В. Н. Неолит Украины. Киев, 1969.

³ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине.—СА, 1974, № 2, с. 144—156.

⁴ См.: Науч. арх. ИА АН УССР. Отчеты В. И. Неприной и И. И. Артеменко за 1976—1979 гг.

⁵ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне.—СА, 1975, № 2, с. 144—156.

ньому Подніпров'ї та лісостепу Лівобережної України, верхньоволзькою культурою на півночі і середньодонською — на сході⁶.

Пам'ятки лисогубівської культури поділяються на два типи: довгочасні постійні поселення — Лисогубівка та тимчасові стоянки (мисливсько-рибальські табори) — Горки, Озаричі, Ображайівка та ін.

Матеріали Лисогубівського поселення свідчать про розвиток культури протягом всього часу існування, тобто в V—IV тис. до н. е.

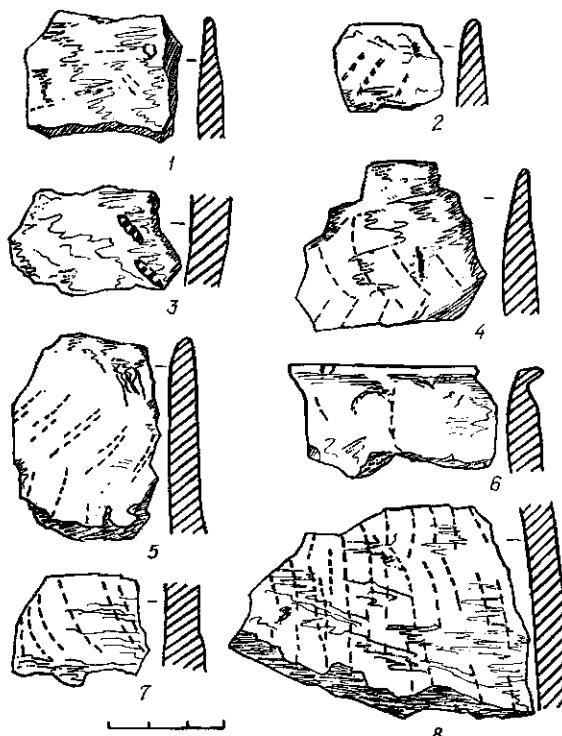

Рис. 1. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

знаходився в південно-західній стороні. Яма була заповнена жовтуватим попелом, в якому траплялися кістки собаки, уламки панцирів річкових черепах та кілька дрібних крем'яних відщепів. Поблизу краю ями, на рівні стародавньої поверхні, лежав уламок ліпної посудини, що належить до найдавнішої групи кераміки на цьому поселенні (рис. 1, 5).

Дві ями грушоподібної форми, але без перекриття, викопані також у блакитному піску і заповнені жовтуватим попелом, знаходились на північний захід від першої ями; їх розміри на рівні стародавньої поверхні становлять $5,2 \times 4$ м та $3,0 \times 1,6$ м. Глибина ям від цього ж рівня — 0,6 м і 0,5 м. В обох ямах крім попелу ніяких знахідок не виявлено. На південному заході від першої ями з перекриттям знаходилося курганоподібне скupчення попелу ромбічних обрисів у плані, розмірами $4,6 \times 6,68$ м, висотою 0,9 м над рівнем стародавньої поверхні. Біля нього виявлено уламок найдавнішої посудини без орнаменту, а більша частина розмитих матеріалів — у зеленкуватому суглинку, який виник після розмиву найдавніших культурних решток водами замкненого русла Сейму на північ. Дно ями обпалене, внаслідок чого утворився шар прожареного піску жовтогарячого кольору глибиною 0,2 м. Вхід до ями

⁶ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неоліт України; Синюк А. Т. Памятники неоліта и энеоліта на Среднем Дону: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1971; Крайнов Д. А., Хотинский Н. А. Верхневолжская ранненеолітическая культура.— СА, 1977, № 3, с. 42—68.

Найдавніші залишки, що належать до V тис. до н. е., майже повністю розмито; збереглися лише деякі ями культового призначення та побутові рештки, іноді в перевідкладеному стані; житлові комплекси цього часу не збереглися. На дюнному підвищенні, у глибині площації поселення в її центрі знаходилася яма грушоподібної в плані форми розмірами $3 \times 2,6$ м з дерев'яним ромбоподібним перекриттям, яке обирається на стовпі, що згоріли в давнину. Яма глибиною до 0,4 м викопана в блакитному піску саме в той час, коли поверхня площації вперше звільнилася з-під води внаслідок відступу русла Сейму на північ. Дно ями обпалене, внаслідок чого утворився шар прожареного піску жовтогарячого кольору глибиною 0,2 м. Вхід до ями

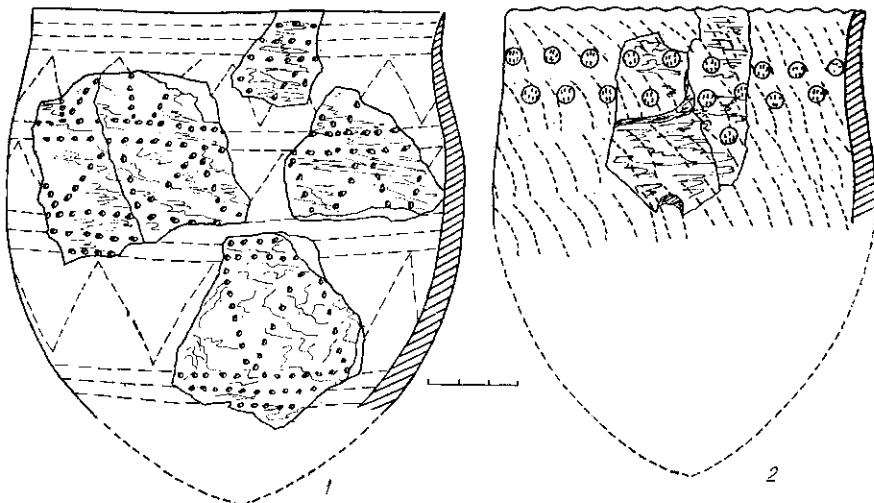

Рис. 2. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

ного водоймища, утвореного нижче по схилу площадки поселення дещо пізніше, ніж виникли описані споруди. Виходячи з стратиграфічних спостережень, описані комплекси під час свого існування кілька разів були заливі та залишенню людиною на деякий період, свідченням чого є шар ґрунту, відкладений тут під час відсутності поселення. Цими даними вичерпуються свідчення про діяльність людини на Лисогубівському поселенні в ранньоенолітичний час — V тис. до н. е.

Кераміка першої групи Лисогубівки, а також незначна кількість виробничого інвентаря з кременю, рогу, кістки і пісковику є головним джерелом для вивчення найдавнішої культури, її рис, особливостей, походження, датування тощо. Найдавнішу кераміку Лисогубівки (рис. 1—4) представлено уламками ліпного посуду, виготовленого з грудкуватої погано вимішаної ґлини з домішкою зерен кровавиці та рослинних волокон. За даними аналізу одного уламку цієї групи кераміки, який проведено в лабораторії кераміки Інституту археології АН СРСР, в ґлину було додано ще пташиного посліду. Поверхні черепків згладжені, стінки порівняно товсті, колір — зеленкуватий, жовтуватий або жовто-гарячий. Горщики глибокі, прямостінні і слабопрофільовані — S-подібного вигину із округлонусоподібними денцями, край значно потоншений, в одному випадку край відігнуто назовні дуже різко (рис. 1, 6). Орнаментом є відбитки багатозубчастої гребінки в ялинку або неправильними рядками навкіс поставленого штампу. Зустрічається горизонтальне розташування відбитків гребінця. Групу

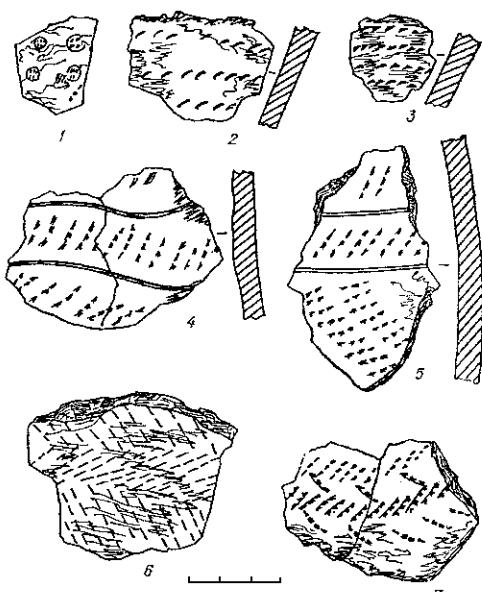

Рис. 3. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

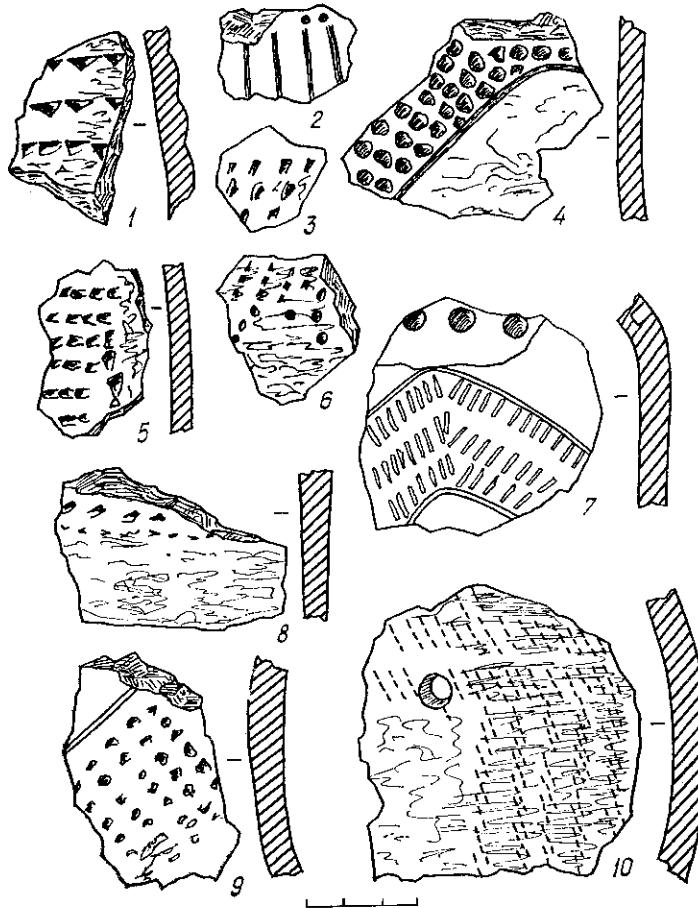

Рис. 4. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

фрагментів прикрашено криволінійними композиціями з прогладжених ліній, поміж яких розташовані гребінцеві відбитки (рис. 3, 4, 5). Один горщик орнаментовано композицією з крапкових наколів у вигляді оперизуючих ліній та зигзагу (рис. 2, 1). Кілька стінок — підтрикутними наколами, але не у відступаючій манері, а розташовані рядками окремих відбитків, дужок, вдавлень, подібних до розмочаленої палочки («когтистої лапки»), яка широко представлена в кераміці пам'яток типу Струмелю, але тут є не більше двох випадків. Два уламки стінок посудин прикрашенні пунктирною гребінкою, що зустрічається в орнаментуванні найдавнішого посуду в комплексах середньодонської, верхньоволзької та волго-камської культур (рис. 3, 6). Головна ж частина найдавнішої кераміки Лисогубівки співставляється з керамічними матеріалами зібрання Г. І. Горецького з ст-ці Цимлянської у нижній течії Дону⁷, з сурсько-дніпровської та буго-дністровської культур⁸.

Необхідно зазначити ознаки відмінностей найдавнішої лисогубівської кераміки від струмельської та ранньої дніпро-донецької з Середнього Подніпров'я, пам'ятки яких поширені у безпосередній близькості до лисогубівських. Насамперед це стосується технологічних ознак: лисогубівський посуд, крім рослинної домішки, містить зерна кровави-

⁷ Горецкий Г. И. О возможностях применения археологического метода при изучении молодых антропогенных осадков.—Бюл. комис. по изучению четвертич. периода, 1957, № 21, с. 58—78.

⁸ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 22—23.

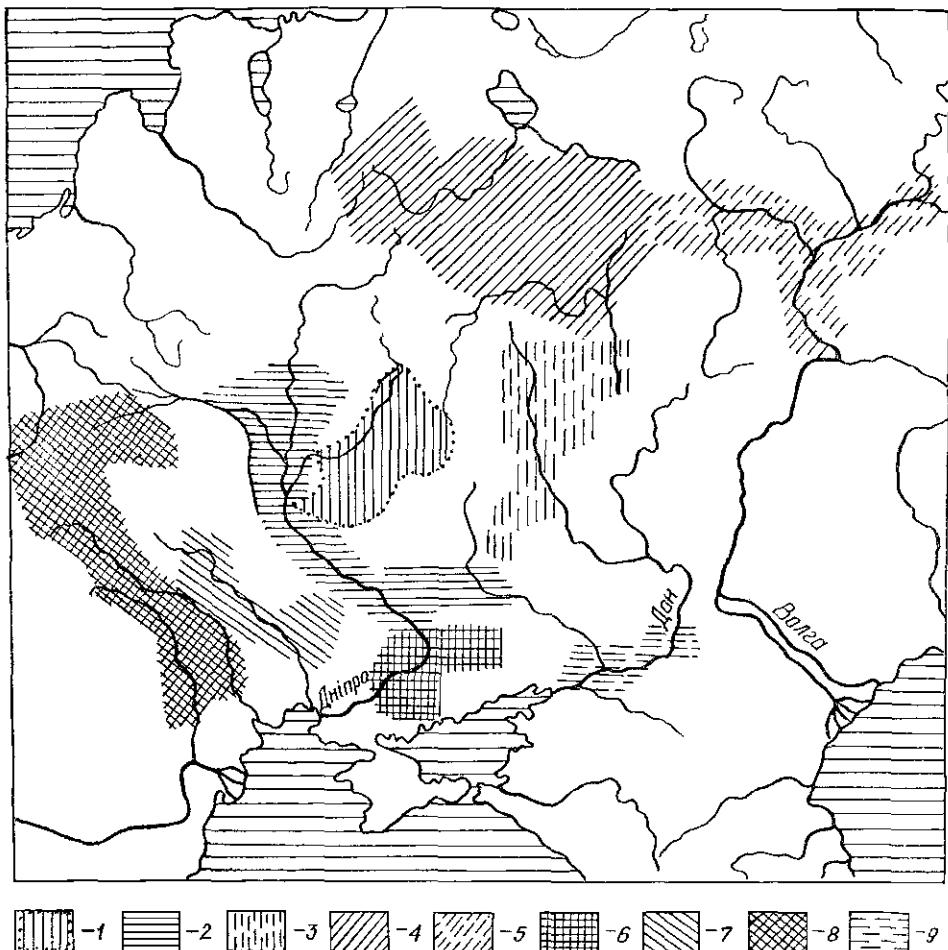

Рис. 5. Лисогубівська культура і її оточення. Схема.

1 — лисогубівська; 2 — дніпро-донецька; 3 — середньодонська; 4, 5 — верхньоволзька і волго-камська;
6 — сурєцько-дніпровська; 7 — буго-дністровська; 8 — культура лінійно-стрічкової кераміки; 9 — ракушечноярська.

ку, гребінцеві штампи відрізняються багатозубчастістю у порівнянні з трьохзубчастістю гребінок, які вживалися для орнаментації струмельської та дніпро-донецької кераміки; існування горщиків S-подібного профілю у лисогубівській культурі і відсутність таких серед названих вище; колір поверхонь світло-жовтий, червонувато-жовтий та зеленкуватий в лисогубівських, але коричневий, жовтувато-коричневий із лоштінням в струмельських та дніпро-донецьких горщиках.

Деякі ознаки є загальними для всіх трьох груп пам'яток: прямостінність, шилоповатість денеца та рослинна домішка до глини, але вони взагалі притаманні найдавнішій неолітичній кераміці не лише на території України, й тому не можуть бути культуровизначаючою ознакою. Підкреслимо також, що струмельській та дніпро-донецькій кераміці зовсім не характерний трикутно-накольчастий орнамент (на лисогубівському посуді він є на 15 із 28 горщиків). Територіальна відокремленість лисогубівських пам'яток також свідчить про правомірність виділення лисогубівської культури (рис. 5).

Слід простежити своєрідність виробничого інвентаря, але його важко розподілити на більш давню та більш пізню групи в комплексі Лисогубівського поселення. За стратиграфічними умовами найдавніши-

ми знаряддями є напівкруглий, невеликий за розмірами скребок та знаряддя типу рабо (струг), дуже обгоріле.

До найдавнішого часу в Лисогубівці може належати і скупчення попелу, яке тягнеться широкою стрічкою вздовж описаних ям на південному заході від них. Проте на рівні стародавньої поверхні, тобто на рівні блакитного піску, також не було знахідок знарядь праці.

Другим за часом існування був горизонт, який пов'язується із поховним ґрунтом. Цей горизонт на тих ділянках, що знаходяться понад річкою з напільної сторони площадки, було розмітто ще в давнину і культурні рештки було перевідкладено у зеленкуватому суглинку. Останній, таким чином, містить рештки матеріальної культури, що відповідають фактично всьому подальшому періоду існування поселення, до появи на цьому місці відкладень культури ямково-гребінцевої кераміки скуносівського типу, що досить чітко фіксується знахідками трипільських імпортів серед матеріалів верхнього шару — серединою IV тис. до н. е.⁹.

З цим етапом існування поселення пов'язані залишки двох, можливо й трьох долівок жител, підпрямокутних за формуою, розмірами $7,4 \times 3,5$ та $10 \times 4,5$ м², з вогнищами в центрі або поблизу торцевих стін. Вогнища розкладалися в ямах, овальних за формуою, поруч зустрічалися побутові речі: ножі, скребачки, різці, спрацьовані нуклеуси, уламки керамічного посуду, поблизу стін жител знайдено кістяні та рогові вироби.

Порівняння матеріалів обох шарів Лисогубівського поселення свідчить про генетичний зв'язок між ними. Серед найдавнішої кераміки Лисогубівки зустрічаються уламки кількох горщиків, які залягали у шарі похованого підґрунту й мали більш пізні типологічні ознаки (наявність розчосів на внутрішніх поверхнях, відсутність обкатаності), але також зберігають риси, притаманні кераміці найдавнішої групи — грудкуватість глиняної маси, домішка до неї рослинності й кровавику, візерунки з відбитків тих же штамплів з аналогічними композиціями (рис. 2, 2; 4, 7, 10). Залишені в попередній час ями з попелом та скупченням попелу в «кургані» стають місцями, де зосереджується культова діяльність людей цього селища. Поблизу центральної ями з перекриттям знайдено два поховання, а на ділянках по схилах «кургану» з попелом та поблизу інших ям зустрічалися ступки та товкачі для розтирання фарб, а можливо й зерна. Поховання не порушили конструкцію ями, вони розташовані поблизу її країв, що свідчить про те, що нове населення зберігало спогади про ці споруди.

Матеріали, пов'язані з другим етапом існування поселення, досить численні та різноманітні. Побутовий та виробничий інвентар, крім посуду, включає кремневі, кварцитові, рогові і кістяні предмети. Значні фауністичні рештки свідчать про видовий склад тварин, які були предметом полювання, це — дикий кінь, олень благородний, тур, лось, косуля, ведмідь, кабан, бобр, видра, вовк, заєць.

Керамічний комплекс цього етапу існування поселення, крім пізніших проявів першої групи посуду, включає три технологічні групи: з домішкою рослинних волокон, піску та кровавику; піску і кровавику або ж одного піску з крупнозернистою структурою. Цей комплекс представляє в сформованому вигляді риси своєрідності керамічного посуду, властиві лисогубівській культурі (рис. 6). За формуою переважають глибокі прямостінні з розлогими конусоподібними денцями горщики, края вінців яких гофровані за допомогою зашипів або поперемінними насічками з зовнішнього та внутрішнього боків краю. Іноді форма горщиків має S-подібний вигін. Верхню частину посудин орнаментовано у вигляді прокресленої лінії, стрічки наколів, хвиль або ямок. Метопич-

⁹ Неприна В. И., Беляев А. С. Указ. соч., с. 148—149.

не розташування візерунку також дуже характерне. Найбільш пізнім проявам лисогубівського посуду властиві прикрашення вінєш ямками, які чергуються з перлинами, серед штампів при орнаментації переважають різні види багатозубчастого гребінця, відступаючі вістря та підтрикутні наколи, лопаточки, іноді округлі в перетині палички, які дають відбитки ямок циліндричної форми.

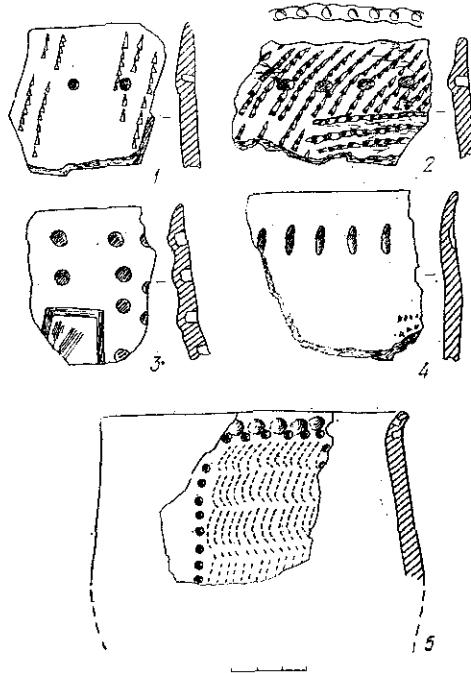

Рис. 6. Лисогубівське поселення. Кераміка розвинутого лисогубівського типу.

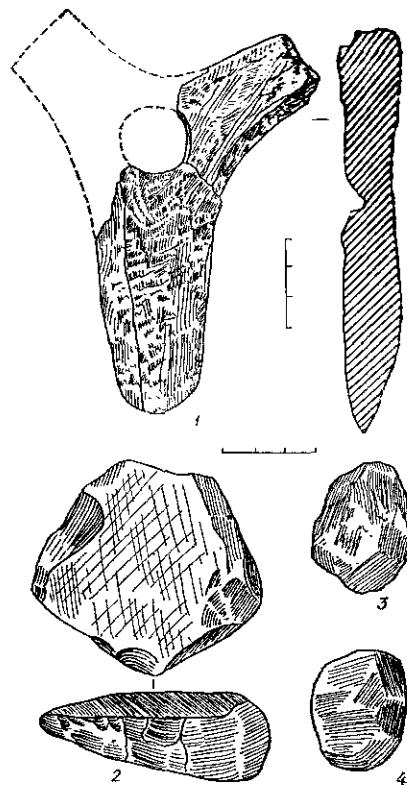

Рис. 7. Лисогубівське поселення. Знайдя землеробства.

Серед кремневого інвентаря основне місце посідають різноманітні ріжучі знаряддя: пластинчасті ножі з асиметричними та відокремленими ретушшю черенками на базовій частині заготовок, ножі обушково-пластинчасті, різноманітні різці відщепового типу: серединні, кутові багатофесетовані, різні різчики з відщепів та пластин, різаки й т. ін. Порівняно з різальними знаряддями значно менше скребків округлих, напівкруглих, кінцевих відщепових й пластинчастих, один скребок має пришліфовку на спинці. Рубальні знаряддя (сокири) зустрічалися рідко, лише в верхніх горизонтах залягання. Геометричні мікроліти — високі трапеції та трапеції з крючкоподібним виступом, один вкладиш з перетину пластинки із підтескою брюшка¹⁰.

Знаряддя з рогу й кістки в комплексі Лисогубівського поселення досить поширені. Дуже виразне мотикоподібне знаряддя з рогу з отвором для держака (рис. 7, 1). Зустрічаються загострені рогові відростки, які, можливо, також вживалися як землекопальні, деякі з них мають долотоподібне оформлення робочої частини; частина рогових відростків вживалася як муфти для знарядь з кременю. З великих трубчастих кісток виготовлялись проколки і деякі знаряддя, призначення яких важко встановити.

¹⁰ Неприна В. И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения.— В кн.: Орудия каменного века. Киев, 1978, с. 97—99, 102.

Наявність у виробничому інвентарі цілої групи знарядь, пов'язаних з обробкою землі: мотики, наконечників копалок, ступок і зернотерок ромбічної форми та товкачів, виготовлених із гальок (рис. 7, 2—4), подібних до знарядь буго-дністровської культури, примушує розглянути питання про землеробство у лисогубівських племен.

В цьому ж плані необхідно згадати факти знахідок відбитків зерен культурних злаків на поверхні посуду струмельської групи пам'яток, а також пилок культурної пшениці на деяких пам'ятках з ямково-гребінцевою керамікою північно-східної України¹¹. Справа в тому, що останній факт не відповідає нашому уявленню про мисливсько-рибалський характер господарства носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки в цілому та на Україні зокрема. Згадаємо також і те, що майже на всіх пам'ятках з ямково-гребінцевою керамікою є деякі матеріали, які раніше вважалися дніпро-донецькими, одночасними з ямково-гребінцевими, але тепер з'ясована їх належність до лисогубівської культури. Можливо, що пізніші нашарування ямково-гребінцевої кераміки скуюсівського типу просто порушували більш давні й менш потужні нашарування лисогубівської культури та змішалися з ними. Але для лисогубівської культури наявність початкових форм землеробства, згідно з наведеними фактами, більш вірогідна, ніж у племен з ямково-гребінцевою керамікою; згадаємо також генетичні зв'язки цієї культури з південними землеробськими культурами України, про що вже говорилося раніше¹². Таке ж явище відмічене і в регіоні дніпро-донецької культури: якщо рання струмельська стадія цієї культури має первісні форми землеробства, то вже більш пізні етапи її базуються на привласнюючу гospодarстві¹³. Із лисогубівським землеробством відбувається дещо подібне: з посиленням впливу і проникненням племен з ямково-гребінцевою керамікою на північний схід України розвиток землеробства, очевидно, припиняється, а відновлюється пізніше — в зв'язку з розвитком культур уже в добу ранньої і середньої бронзи. Останній факт загальновідомий.

Таким чином, за останнє десятиріччя дослідження у північно-східній Україні ознаменувалося відкриттям ранньонеолітичної лисогубівської культури, яка існувала в період V — першій половині IV тис. до н. е., зв'язана походженням з південними неолітичними культурами Дніпро-Донського межиріччя і базувалася на господарстві з примітивним землеробством та розвинених рибальства, полюванні, збирannі.

Важливе питання, яке постає в зв'язку з існуванням такої культури, — це взаємовідносини з ранніми проявами культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки в цій частині України, які представлени пам'ятками типу Волинцеве — Вирчище й трохи пізніше — типу Есмані, час існування яких відповідає другій четверті IV тис. до н. е. і продовжується майже до кінця цього тисячоліття.

Необхідно згадати деякі факти з історії неоліту з ямково-гребінцевою керамікою на території України. Насамперед відмітимо різницю між пам'ятками цього типу України і Волго-Оксського басейну.

Ранній етап неоліту ямково-гребінцевої кераміки у Волго-Оксському басейні представлений пам'ятками л'ялівського типу, які за останніми даними відносяться до межі IV—III тис. до н. е.¹⁴ На Україні цей етап становлять пам'ятки волинцевсько-вирчищенського типу, пер-

¹¹ Федорова Р. В. Применение спорово-пыльцевого анализа в изучении археологических объектов лесостепной и степной зон. — СА, 1965, № 2, с. 121—131.

¹² Неприна В. И., Беляев А. С. Указ. соч., с. 155; Неприна В. И. Кремневый комплекс..., с. 106.

¹³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 207—208; Даниленко В. Н. Неоліт України, с. 34, 36.

¹⁴ Крайнов Л. А., Хотинский Н. А. Природа и неолитический человек Русской равнины в свете новых археологических открытий. — Природа, 1978, № 5, с. 102—113.

жої половини IV ст. до н. е.¹⁵ Порівняння матеріальної культури, властивої обом типам (л'ялівському та волинцевсько-вирчищенському), показало їх типологічні та часові відмінності. Л'ялівський тип пам'яток знаходить більш близькі аналогії серед українських матеріалів в пам'ятках типу Погорілівки — Коси. Але звернемо головну увагу на генетичні зв'язки волинцевсько-вирчищенського типу пам'яток з культурами ранньонеолітичного віку в Середньому Подніпров'ї та північному сході України. Завдяки знахідкам нових пам'яток, а також новому тлумаченню вже відомих, це питання з'ясовується по-новому.

Як відомо, у Середньому Подніпров'ї ранньонеолітичні пам'ятки належать до групи Струмеля та ранніх ланок дніпро-донецької культури¹⁶, однак Д. Я. Телегін провів відокремлення пам'яток типу Струмеля в особливу групу, яка розвивалася паралельно з дніпро-донецькими протягом двох етапів у розвитку останньої¹⁷. Але таке тлумачення археологічних матеріалів неолітичної епохи Середнього Подніпров'я не може бути прийняте через деякі обставини.

Аналіз матеріалів пам'яток типу Струмеля (кераміки та кременю) та пам'яток, які Д. Я. Телегін вважає ранніми дніпро-донецькими, показує їх належність до типологічно та територіально однорідної культурної групи і нема підстав розділяти ранньонеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я на два типи. Такі ж пам'ятки, як, наприклад, Шмаєвка, віднесені Д. Я. Телегіним до другого етапу пам'яток типу Струмеля, насправді становлять другий етап дніпро-донецької культури в регіоні на північ від Києва, який генетично розвивається безпосередньо з етапу дніпро-донецької культури, представленої пам'ятками типу Струмеля. На нашу думку, про це свідчить спадковість технології при виготовленні керамічного посуду: рослинні домішки у глині, товстотінність, легке лощіння поверхні посуду, коричнюватий відтінок стінок та збереження стародавніх прийомів орнаментації; трьохзубчастих відбитків гребінця, «лапки» (або ж розмочалена палочка), зосередження орнаменту в верхніх частинах горщиків. Про більш пізній час свідчать гребінцеві розчоси на внутрішніх стінках і поява таких нових елементів візерунку, як різні наколи, ямки, прогладжені лінії, а також валики та перлини по вінциах (Грині, Мньово та ін.).

У районах Середнього Подніпров'я на південь від Києва в матеріальній культурі на другому етапі розвитку дніпро-донецької культури простежується зміна технології у виготовленні кераміки, що примушує вважати більш радикальне проникнення східних елементів неолітичної культури, для яких накольчасті візерунки притаманні з давнини (культури приазовська, ракушечноярська, середньодонська).

Це посуд, який виготовлено з плотної з домішкою піску глини. Стінки його більш тонкі, денця гострі, прикрашені переважно відбитками лопаточок та вістрів у скорописній манері, дужки у вигляді рядків або діагонально вкривають всю поверхню посудини, що видно на прикладі таких пам'яток, як Успенка, Віта Литовська (друга група кераміки) та ін. Серед дніпро-донецької культури дещо вище порогів на Дніпрі в цей час дуже посилюється вплив буго-дністровської культури, що найкраще проявилось в матеріалах поселення Бузьки. Особливо чітко східні елементи культури простежуються по матеріалах стоянок Устя Осколу I і II¹⁸, про що говорилося раніше¹⁹. Було б вірніше вважати

¹⁵ Непріна В. І. Неоліт ямково-гребінцевої кераміки в північно-східній Україні.— Археологія, 1971, 2, с. 18—28.

¹⁶ Даниленко В. І. Неоліт України, с. 31—35.

¹⁷ Телегін Д. Я. Неолітические стоянки типа Струмеля — Гастатина северной Киевщины.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 63—77.

¹⁸ Телегін Д. Я. Раскопки неолітических стоянок в усті р. Оскола.— МІА, 1960, № 79, с. 176—187.

¹⁹ Непріна В. І. Походження неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України.— Археологія, 1977, 21, с. 3—17.

Успенку та подібні пам'ятки належими до іншої культури, спорідненої із середньодонською, оскільки вони генетично з дніпро-донецькою культурою раннього етапу не пов'язуються. В світлі сказаного виявляється вірнішим віднесення могильників та поселень Надпоріжжя, яким властивий плоскодонний посуд з накольчастим орнаментом, до окремої азово-дніпровської культури²⁰.

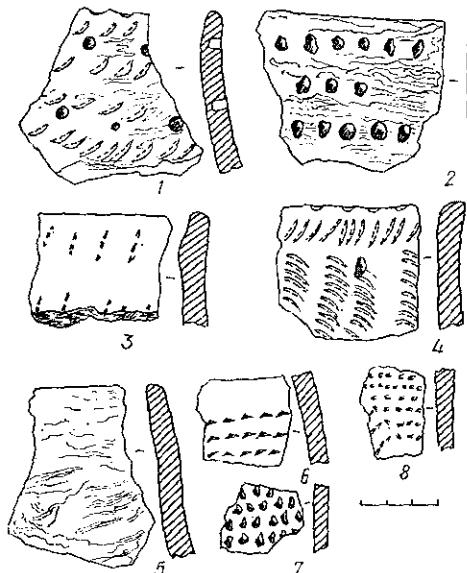

Рис. 8. Зазим'є. Зразки орнаментованої кераміки.

Необхідно звернути увагу на другий аспект проблеми раннього етапу дніпро-донецької культури в районі вище Києва, де останнім часом було одержано нові матеріали, які свідчать про те, що на базі дніпро-донецької культури, дещо пізнішої, ніж пам'ятки типу Струмеля, починається складання культури типу Волинцеве—Вирчище. Йдеться про Зазим'є в нижній течії Десни (рис. 8), трохи вище м. Києва, де серед керамічного посуду поряд з типовим раннім дніпро-донецьким посудом з'являються елементи орнаментації, властиві посудові пам'яток раннього етапу ямково-гребінцевої кераміки: чергування рядів косої гребінки з оперізуючими рядками ямок по всій поверхні горщиків. Другою пам'яткою з подібними матеріа-

лами є нижній шар неолітичної стоянки Гришівка, яку С. С. Березанська віднесла до дніпро-донецької культури²¹, але вже було доказано належність цих матеріалів до пам'яток типу Вирчище²². Ці матеріали посилюють аргументацію на користь генетичних зв'язків раннього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки України з дніпро-донецькою культурою. Спадкоємність простежується не тільки за типологічними особливостями кераміки (рис. 9; 10), але й за характером житла, яке відноситься до верхнього горизонту нижнього неолітичного шару Гришівської стоянки²³, та за побутовим й кремневим інвентарем²⁴. Шляхи розвитку матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї можна пояснити різними культурними впливами. Що ж до виникнення пам'яток типу Вирчище на базі типу Струмеля, то ймовірно, що лисогубівська культура була тим явищем, вплив якого привів до прикрашення посуду ямками, притаманними лисогубівській кераміці з найдавніших її проявів. Треба вважати, що лисогубівські пам'ятки спочатку співіснують з дніпро-донецькими, які відносяться до першої половини IV тис. до н. е. Останнім в цей час притаманна кераміка технологічно однорідна з ранньою, але вже застосовуються гребінчасті розкоси по внутрішніх поверхнях посудин при збереженні всіх інших ознак, залишається такий же виробничий інвентар (ще немає вістрів списів та стріл підтрикутної форми з відщепів і пластин, також відсутні матеріали, які вказують на взаємозв'язки із трипіллям). Найбільш характерний комплекс цього часу — Козлівка на Сеймі та подібні до неї у Середньому Подні-

²⁰ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 36—40.

²¹ Березанская С. С. Указ. соч., с. 148—151.

²² Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики..., с. 67—73.

²³ Березанская С. С. Указ. соч., с. 151.

²⁴ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики..., с. 70—72.

пров'ї. Саме в цей час дніпро-донецька культура найбільш широко розповсюджується на півдні, її пам'ятки зустрічаються в Поореллі та Надпоріжжі.

Друга четверть IV тис. до н. е. ознаменувалася впливами лівобережних культур з характерним накольчастим орнаментом. Матеріали могильників маріупільського типу свідчать про контакти з трипільською

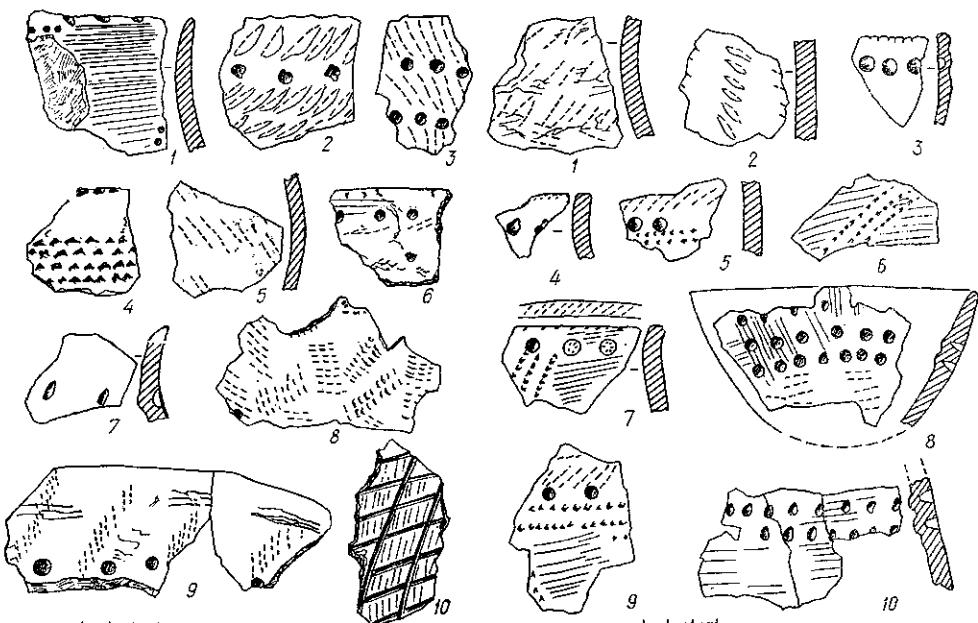

Рис. 9—10. Гришівка. Кераміка нижнього шару.

культурою кінця ІІ раннього етапу, який представлено у Середньому Подніпров'ї пам'ятками типу Борисівки²⁵. Вплив східних елементів культури набуває такого всеохоплюючого характеру, що це помітно не лише на прикладі дніпро-донецької, а й лисогубівської культури. Хоча для останньої накольчасті елементи орнаменту притаманні з самого початку її існування, але в цей час вони проявляються значно більше. Проте якщо кераміка з гребінцевим візерунком на півночі переважає, то на півдні в пам'ятках Надпоріжжя вона становить не більше 10% (за Тюриню М. Ф.).

Значну увагу привертає питання про місце в історико-культурному розвитку на північному сході України пам'яток типу Погорілівки — Есмані, що належали, як вважалося, до другого етапу розвитку неоліту ямково-гребінцевої кераміки України, які безпосередньо зміняли та генетично зростали з культурами пам'яток типу Вирчища²⁶.

Така думка базувалася на кількісному переважанні кераміки есманського типу в верхніх верствах нашарувань поселення Вирчище порівняно з нижчими шарами. Але останнім часом виявлено пам'ятки, які містять виключно ямково-накольчасту кераміку есманського типу при повній відсутності гребінцевих елементів у прикрашенні посуду. Тобто розвиток кераміки есманського типу простежується як незалежний від культури вирчищенського типу. Такі матеріали було виявлено на Полтавщині в селах Луком'є Оржицького р-ну (верхній шар) та

²⁵ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 192.

²⁶ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики..., с. 90—95.

Лушники на р. Удай у Лубенському р-ні, в Лисогубівці. Очевидно, лівобережні пам'ятки з ямково-накольчастою керамікою, які характерні для другої половини IV тис. до н. е., в своєму розвитку перетворюються в пам'ятки есманського типу та існують тут у регіоні північного сходу поряд з пам'ятками вирчищенського типу, так би мовити, посмужно. Така картина властива також і Верхньому Подонню. Але в другій половині IV тис. до н. е., як свідчать матеріали верхнього шару Лисогубівки, на територію північно-східної України проникають племена неоліту ямково-гребінцевої кераміки довгівського типу культури. Остання на українській території представлена пам'ятками типу Скуносове, яка найвірогідніше ліквідує чи відтісняє лисогубівську культуру і культуру пам'яток вирчищенського типу. Її елементи простежуються лише серед пам'яток Подніпров'я: Мньово — Ліс (Пустиньки V), пізній комплекс Гринів та ін.

Культури типів Есмані та Скуносова, можливо, існували паралельно, а потім зливались в одну, про що свідчать матеріали верхнього неолітичного шару Гришівського поселення²⁷. Ці матеріали досить повні і містять не тільки побутові і виробничі комплекси, але й залишки жителів, подібних до жителів довгівської культури Верхнього Подоння. Проте гришівські матеріали пізніші за часом і свідчать, судячи з керамічних решток, про злиття ознак, властивих довгівському і есманському посуду: рослинні домішки у глині, більша різноманітність форм, а також за наявністю керамічних імпортів трипільської культури та культури кулястих амфор.

Головний висновок в результаті аналізу неоліту ямково-гребінцевої кераміки стосується різних шляхів складання пам'яток типів Вирчища та Скуносове: перші пов'язуються із дніпро-донецькими раннім етапом в Київському Подніпров'ї, останні походять від довгівських.

В останній час підтвердилаас висказана раніше думка про припинення розвитку культури неоліту на території України у зв'язку з розповсюдженням середньодніпровської культури у Подніпров'ї та на північний схід, а на більш південних частинах території — розповсюдженням ямної культури.

Про це свідчать нові матеріали, здобуті з розкопок біля с. Луком'є — двох пунктів, розташованих по різних берегах р. Сули в уроч. Романове одне навпроти другого. Верхній неолітичний шар дає картину розвитку культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки довгівського типу в момент контакту з племенами пізнього трипілля та середньосторгівськими ранніми. Серед матеріалів вперше на Україні знайдено мідне знаряддя — щило, звичайне за форму і квадратне в перетині. На пункті Луком'є-2 здобуто комплекс кераміки, де органічно злилися ознаки посуду середньодніпровського, ямкового та ямково-гребінцевого типу Гришівки найпізнішої.

Таким чином, аналізуючи матеріали, можна припустити, що культури епохи бронзи асимілювали частину населення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, другу їх частину, можливо, було відсунуто до більш північних територій за межі України, але не на тривалий час, оскільки мар'янівська культура доби ранньої та середньої бронзи має в своїх проявах риси подібності з неолітом ямково-гребінцевої кераміки, що відмічав ще М. Я. Рудинський²⁸.

Слід підкреслити типологічну близькість мар'янівської кераміки до кераміки вирчищенського типу, але не до довгівського.

²⁷ Березанская С. С. Указ. соч., с. 166.

²⁸ Рудинський М. Я. Мар'янівська станція.— Антропологія, К., 1930, т. 3, с. 179—190.

В. И. НЕПРИНА

К изучению неолитической эпохи на территории Северо-Восточной Украины

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы истории неолитических культур V—III тыс. до н. э.

Во-первых, установлено распространение новой ранненеолитической лисогубовской культуры в Подесенье, Посеймье и Посулье, генетическая связь ее с ранненеолитическими культурами приазовской, сурско-днепровской, буго-днестровской, обусловленная, по-видимому, продвижением части племен с юга на север как по Дону, так и по Днепру. Лисогубовская культура имела охотниче-рыболовческо-собирательный характер экономики при наличии начальных форм земледелия. Развитие этой культуры происходило в контактах с населением ранней днепро-донецкой культуры и культурой типа Струмеля; со среднедонской контакты весьма тесные и выглядят как взаимоотношения родственных племен; существование лисогубовской культуры прекращается в связи с широким проникновением в Левобережную Украину племен культуры ямочно-гребенчатой керамики долговского типа в середине — второй половине IV тыс. до н. э.

Во-вторых, установлено происхождение волынцевско-вычищенского и эсманского типов памятников. На основании новых данных (Зазимье, Гришевка) получено подкрепление положения о выделении волынцевско-вычищенской культурной группы из струмельской и ранней днепро-донецкой. А эсманский тип в своем происхождении связывается с трансформацией среднедонской культуры на территории Украины. Таким образом, между вычищенским и эсманским типами на определенном этапе есть параллельность в развитии и нет преемственности. Культура эсманского типа позднее смешивается с проникающим на подонье долговским типом культуры (Гришевка). В таком виде культура неолита ямочно-гребенчатой керамики сосуществует со среднедонской культурой, а позднее — с ямной и среднеднепровской; последние в своем продвижении к северу оттесняют эту культуру с территории Украины, ассимилируя определенную часть ее населения (Лукомье-2).

Марьяновская культура эпохи бронзы на Украине по типологическим признакам керамики близка волынцевско-вычищенскому типу памятников, а не гришевскому, представляющему позднейший этап развития неолита на территории Северо-Восточной Украины; следовательно, корни марьяновской культуры необходимо искать в культуре поздненеолитических племен черниговско-белорусского Поднепровья, где вычищенские элементы в керамике существуют еще в конце III тыс. до н. э. (Минево — Лес).

Я. П. ГЕРШКОВИЧ

Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я

Питання класифікації та визначення особливостей поширення окремих типів підкурганних поховальних споруд зрубної культури ще достаточно не з'ясовані. Це, почасти, пояснюється переважанням поховань у насипах, що утруднює характеристику форми, розмірів, конструктивних деталей могили. Крім того, необхідно відзначити обмежену кількість відповідних дослідницьких розробок, присвячених, як правило, дерев'яним поховальним спорудам-зрубам¹. Висвітлення ж технологічних особливостей кам'яних споруд здійснюється головним чином на фіксаційному рівні. Між тим саме серед них присутні дуже цікаві конструкції, що подають матеріали про будівельні навички зрубників і вказують на можливі напрями їх історико-культурних зв'язків. Мова йдеється про кам'яні скрині, які відрізняються від звичайних плитових тим, що їх стінки споруджувались кладкою з окремих каменів.

¹ Агапов С. А. Деревянные погребальные сооружения срубной культуры на территории Куйбышевской области.— В кн.: Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. Куйбышев, 1976, с. 69—70; Гриб В. К. К вопросу о срубах в погребениях бронзового века на территории Донецкой и Ворошиловградской областей.— В кн.: Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы (тез. докл. конф.). Донецк, 1979, с. 77—78.

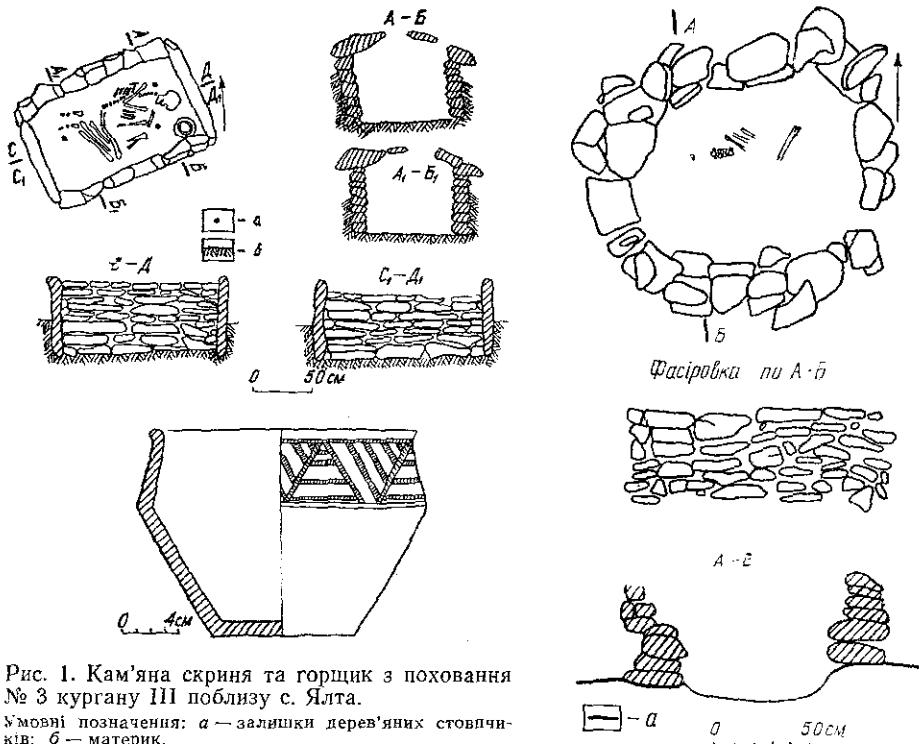

Рис. 1. Кам'яна скриня та горщик з поховання № 3 кургану ІІІ поблизу с. Ялта.

Умовні позначення: а — залишки дерев'яних стовпчиків; б — материк.

Рис. 2. Кам'яна скриня з поховання № 1 кургану № 5 поблизу с. Октябрське.

Умовне позначення: а — рівень давнього горизонту.

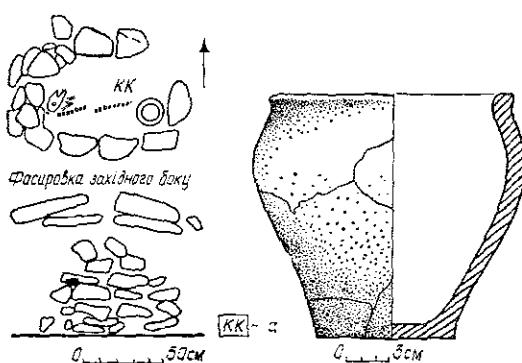

Рис. 3. Кам'яна скриня та горщик з поховання № 3 кургану № 6 поблизу с. Октябрське.

Умовне позначення: а — кальциновані кістки.

сотою 0,7—0,8 м». Плоскодонна посудина «у вигляді зрізаного конуса», мабуть, типова для зрубної культури банка, знайдена біля північної стінки. Під камінням було також кілька кісток².

На жаль, у зв'язку з відсутністю креслень та малюнків, ця знахідка не знайшла відображення в археологічній літературі. Можна було лише припустити її зрубну належність. Нові ж матеріали дозволя-

Перша така споруда була відкрита Ф. Сап'яном у 1928 р. під час розкопок поблизу с. Привільне Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. В кургані І знаходилося декілька різночасових кам'яних конструкцій. Найдавніші, в центрі, відносяться до епохи ранньої бронзи, про що говорить знахідка «круглодонної посудини». В 10 м на північний захід від центру — кам'яне склепіння округлої форми 0,9 м заввишки, розмірами з півночі на південь та з заходу на схід відповідно 3,1 та 2,7 м. Під ним було «каміння, укладене колодязем» прямокутної форми, розміром 1,5 × 2 м, ви-

² Сап'ян Ф. Звіт про розкопки 1928 р. Дніпробудівська археологічна експедиція.— НА ІА АН УРСР, інв. № 18. Висловлюю вдячність В. В. Отрощенку, який звернув нашу увагу на цю знахідку.

ють більш впевнено підходити до вирішення цього питання. Так, у кургані 20 поблизу с. Софіївка Каховського р-ну Херсонської обл. виявлено складену з каміння споруду заввишки 1,1 м. Похованого, що був покладений у скорченому стані на лівому боці головою на схід, супроводжувала горшкоподібна посудина і бронзовий ніж з перехресям³. У 1971 р. на півдні Донецької обл., поблизу с. Ялта Першотравневового р-ну у основному похованні № 3 кургану III М. Ю. Міхлін виявив

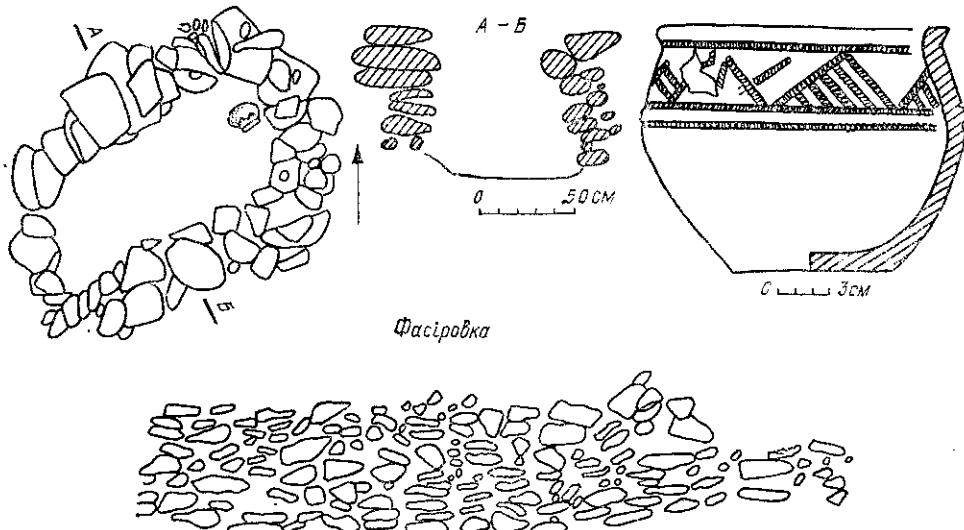

Рис. 4. Кам'яна скриня та горщик з поховання № 4 кургану № 6 поблизу с. Октябрське.

своєрідну скриню чіткої прямокутної форми розміром $1,66 \times 1,12$ м та заввишки 0,7 м. Поперечні стінки були зроблені з підтесаних плит, поставлених на ребро, а продольні — у вигляді кладки. На дні зафіксовано три круглі ямки, заповнені деревиною трухлявиною, які, на думку автора розкопок, були залишками дерев'яних стовпчиків, що підтримували перекриття з середини⁴. Поза та орієнтація похованого, посудина не залишають ніяких сумнівів щодо належності до зрубної культури (рис. 1).

За останні роки у пониззі р. Кальміуса, в курганах поблизу с. Октябрське Новоазовського р-ну відкрито ще три подібні споруди. Так, в основному похованні № 1 кургану 5 виявлена скриня овальної форми розміром $1,76 \times 1,56$ м, заввишки 0,8 м (рис. 2). Вона була складена з каменю-черепашнику, між якими зустрічалась глиняна промазка. Підвалина знаходилась на рівні давнього горизонту, що дає можливість припустити наявність земляної підсипки з боків для більшої стійкості стінок. Судячи з залишків кістяка, похований лежав у скорченому стані на правому боці головою на захід. Невиразні фрагменти глиняної посудини знайдені у сурчині біля південної стінки. Цікаві знахідки двох скринь під одним насипом у кургані 6⁵. У похованні № 3 скриня

³ Лесков А. М., Румянцев А. И., Болдин Я. И. и др. Отчет о работе ХАЭ. Раскопки курганов у сел. Софиевка, Семеновка, Новодудчино, Зеленый лагерь в 1972г.— НА ІА АН УРСР, ф. о. 7467, 7468, с. 52, альбом 2, табл. XVI.

⁴ Михлін Б. Ю. Отчет о работах Азовской археологической экспедиции Донецкого областного общества охраны памятников истории и культуры и Ждановского краеведческого музея в 1971 г.— НА ІА АН УРСР, ф. о. 6089. Висловлюю щиру вдячність автору розкопок за дозвіл використати ці матеріали.

⁵ Основним у кургані було зруйноване поховання культури багатоваликової кераміки.

мала розмір $1,20 \times 0,9$ м, висоту близько 0,5 м (рис. 3). Північні стінки були споруджені з гранітних каменів, а південні — з піскових. У середині знаходились кістяк собаки, орієнтований черепом на захід, посудина та кальциновані кістки людини⁶. Ще одна споруда у похованні № 4, розміром $1,9 \times 4$ м, заввишки близько 0,7 м. Складена з черепашникового каміння розмірами (в середньому) $0,3 \times 0,3 \times 0,1$ м (рис. 4). Стан та орієнтація кістяка не встановлені, але посудина знаходилась у північно-східної стінки. Переуважне розміщення посудин у зрубних похованнях біля голови небіжчика дає можливість припустити східну або північно-східну орієнтацію.

Тип перекриття поховань поблизу с. Октябрське залишився майже нез'ясованим через неглибоке залягання від рівня сучасної поверхні. Можливо, вони були, як і в ялтинському похованні, куполоподібної форми. Так, в похованні № 3 кургану 6 перекриття складалось з невеликих каменів висотою близько 0,3 м. Така ж висота перекриття в похованні № 4 цього ж кургану.

Які хронологічні рамки цих споруд?

Посудина з поховання № 3 кургану 6 пропорціями та профілем подібна до посудин культури багатоваликової кераміки⁷. Орієнтація небіжчика головою на захід взагалі (поховання № 1 кургану 5), можливо, вказує на багатоваликову культурну належність⁸. Гострореберні посудини, прикрашені відбитками шнурового штампу, характерні для досабатинівського часу, хоча відомі й серед сабатинівських пам'яток⁹. Щодо означених пам'яток Подніпров'я, то лише комплекс біля с. Софіївки, завдяки виявленню ножа характерної форми, надає матеріал для датування. За розміщенням перехрестя він відноситься до ножів типу Н-32, за класифікацією Є. Н. Черних¹⁰. Аналогій йому широко відомі. На Україні такі ножі зустрічаються в Лобайковському кладі, поселенні Капітаново та ін., що вказує на ранній вік поховання в рамках зрубної культури України. Цілком ймовірно, що розглянуті споруди, як у Подніпров'ї, так і в Північно-Східному Приазов'ї, одночасові і відповідають досабатинівському і ранньосабатинівському часу, тобто початку або середині третьої четверті II тис. до н. е. Це підтверджується західкою посудини, прикрашеної наліпним валиком, у впускному похованні кургану III біля с. Ялта¹¹.

У поширенні певних типів поховальних споруд чітко встановлюється залежність від природно-географічних факторів. Наприклад, найбільша кількість зрубів властива для Ворошиловградської та північної частини Донецької областей — зоні різnotравно-типчаково-ковилових степів, де, однак, зустрічаються (особливо в басейні Сіверського Дінця) масиви дубово-соснових лісів¹². Тут же присутні й кам'яні

⁶ Цікаві спостереження Д. А. Крайнова щодо поховань собак у фат'янівській культурі, де в могильниках ярославсько-калінінської групи ці тварини супроводжували багаті по інвентарю поховання, які зосереджувались в центрі і на самому високому місці (Крайнов Д. А. Памятники фат'янівської культури. Ярославсько-калинінська група.—САИ, 1964, вып. В1—20, с. 33). В похованні біля с. Октябрське високий соціальний статус небіжчика підкреслюється і трупоспаленням (Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья.—В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 187).

⁷ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры.—В кн.: Вильянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, рис. 2.

⁸ Треба відзначити, що в курганах могильника поблизу с. Октябрське більшість основних поховань належала саме до цієї культури, а в самому великому за розміром кургані I із впускним багатоваликовим похованням у кам'яній скрині, споруджений з плит, зв'язана досилка попереднього насипу піньокатаомного часу.

⁹ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильинцевка на Северном Донце.—В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины, с. 163, рис. 7, 13.

¹⁰ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976, с. 119, табл. XXXV, 20—29.

¹¹ Михлин Б. Ю. Указ. соч., рис. 27.

¹² Білик Г. І., Зеров Д. К. Рослинний світ.—УРЕ, 1965, карта рослинності.

плитові скрині, для спорудження яких використовувались місцеві пісчанкові та вапнякові породи. В більш південних районах зруби зустрічаються дуже рідко, а у пониззі Кальміуса вони фактично відсутні. Будівельний матеріал обмежений різноманітними породами каменю, що заходить відображення у переважанні плитових кам'яних скринь. Останні близькі нашим спорудам, про що свідчить кам'яна скрина змішаного типу з ялтинського поховання.

На Україні, за межами розглянутого регіону, подібні скрині складені з каміння і майже невідомі. Лише в межиріччі Інгула та Інгульця з'явлені ще три таких споруди¹³. В той же час аналогії широко представлені на інших, іноді значно віддалених одна від одної, територіях. Так, у могильнику андронівської культури Західного Казахстану Тасти-Бутак І знайдено дві гробниці (огорожі 45 та 46), складені з пласких каменів, а в огорожі 53 — кам'яна скрина змішаного типу¹⁴. Значне розповсюдження вони також одержали на нурінському етапі андронівської культури Центрального Казахстану¹⁵. «Склепи», як називає їх В. І. Марковін, відомі у пам'ятках північно-кавказької культури. На Центральному, Північно-Східному Кавказі та Прикубанні вони з'являються на другому, а у П'ятигір'ї — на першому етапі цієї культури. Для Прикубання, крім того, притаманне значне переважання «склепів» над плитовими скринями¹⁶. Використовувалась кладка в деяких шахтових гробницях кола В в Мікенах¹⁷ та у могилах землеробсько-скотарської общини Елевсина¹⁸. У могильнику унетицької культури Бродці в Чехії знайдено дві споруди (поховання 2 та 3), які за формою, розмірами та конструкцією дуже близькі до приазовських, причому І. Ратай відзначає їх нетиповість для цього району¹⁹.

На сьогодні не може бути вирішene питання, чи були перейняті зрубниками традиції виготовлення розглядуваного типу поховальних споруд з інших територій. На егейські паралелі вказують, наприклад, куполоподібні перекриття. Цим елементом вони нагадують найпростіші толосові гробниці середньо- і пізньоелладського періоду, хоча значно відрізняються від них розміром²⁰. Поховання Північно-Східного Приазов'я територіально близькі до областей північно-кавказької культури, включаючи Прикубання. Трупоспалення у похованні кургану 6 поблизу с. Октябрське вказує на андронівські паралелі: саме такий обряд та складені кам'яні скрині є однією з відмітних рис пам'яток нурінського етапу²¹.

Не можна виключати також місцеві традиції. Каміння як будівельний матеріал широко використовувалось племенами зрубної культури. Кам'яною кладкою облицьований земляний вал між зрубними

¹³ Шапошникова О. І., Фоменко В. І., Гребенников Ю. С. и др. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1977 г.— НА ІА АН УРСР, ф. о. 8623.

¹⁴ Сорокин В. С. Могильник бронзовой эпохи Тасты-Бутак I.— МИА, 1962, № 120, с. 62, табл. XXIX, XXXIII.

¹⁵ Маргулан А. Х., Ақишев К. А., Қадырбаев М. Қ., Оразбаев М. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, с. 73 та др., рис. 11.

¹⁶ Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.— МИА, 1960, № 93, с. 47, 53, рис. 19, б, прилож.

¹⁷ Блаватская Т. В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н. э. М., 1966, с. 49, 50. Споруди змішаної конструкції відомі в материковій Греції та на островах і в ранньому бронзовому віці (*Vermeule E. Greece in the Bronze Age*. Chicago, 1964, р. 57, fig. 11, a, b, d).

¹⁸ Каучурис К. А. Погребальные сооружения Элевсина среднего периода бронзового века.— В кн.: Археология Старого и Нового света. М., 1966, с. 65, табл. II, 11, 12.

¹⁹ Rataj J. Uněticky vyzděne hrobky v Brodcích nad Jizerou.— PA, 1/2, XLV, obr. 10, 11, 12.

²⁰ Vermeule E. Greece... p. 120—126; Marinatos. S. Crete and Mycenae. London, 1960, p. 64, fig. XXXII, pl. 150, 151.

²¹ Маргулан А. Х., Ақишев К. А. Указ. соч., с. 63, 64.

курганами 1 і 2 поблизу с. Вільна Україна на Херсонщині²². На багатьох поселеннях ранньосабатинівського (Новорозанівка I)²³ та сабатинівського часу Подніпров'я, Поінгулля та Подоння (Пересадівське, Анатолівка, Новорозанівка, Лівенцівка та ін.) відкрито житла, стіни чи котловани яких оформлені за допомогою кладки²⁴. І в цілому цей будівельний прийом на Україні, зокрема у Подніпров'ї, сягає часів ямної культури²⁵.

Як вже відмічалось, поховання № 1 кургану 5 поблизу с. Октябрське може бути розглянути як багатоваликове. Культура багатоваликової

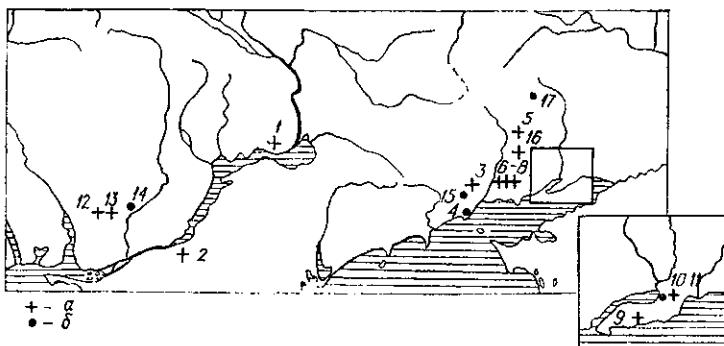

Рис. 5. Карта-схема знахідок на Україні кам'яних скринь, збудованих за допомогою кладки.

1 — Привільне Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., курган № 1; Софіївка Каховського р-ну Херсонської обл., курган 20; 2, 3 — Приновражне Володарського р-ну Донецької обл., курган 3, поховання 1; 4 — Ялта Першотравневого р-ну Донецької обл., курган 2, поховання 3; 5 — Новозар'ївка Старобешівського р-ну Донецької обл., курган 1, поховання 3; 6—8 — Октябрське Новоазовського р-ну Донецької обл., курган 5, поховання 1; курган 6, поховання 3; 4; 9 — Руський колодець Покровського р-ну Ростовської обл., курган 22, поховання 12; 10, 11 — Гаевка-Каймакі, Покровського р-ну Ростовської обл., курган 1, поховання 5; 6; 12, 13 — Вісунськ Березнеговатівського р-ну Миколаївської обл., курган 12, поховання 3, курган 1, поховання 4; 14 — Краснопілля, Березнеговатівського р-ну Миколаївської обл., курган 1, поховання 3; 15 — радгосп ім. Мічуріна. Першотравневого р-ну Донецької обл., курган 4, поховання 1; 16 — с. Запорожець Тельманівського р-ну Донецької обл., курган 3, поховання 2; 17 — Шахтерськ, радгосп «Шахтарський» Донецької обл., курган 1, поховання 1. Умовні позначення: а — кам'яні скрині, складені з каміння; б — кам'яні скрині, складені з каміння та плит (змішаний тип).

кераміки суміжних областей Нижнього Подоння, за думкою С. Н. Братченко, існувала до XIV ст. до н. е., трохи довше, ніж на Донеччині²⁶. Нещодавно Л. С. Ільюковим була розглянута еволюція кам'яних поховань споруд Міуського п-ова, внаслідок чого зроблено висновок про певну участь носіїв культури багатоваликової кераміки у розвитку зрубної культури цієї території²⁷. Таким чином, наші матеріали дозволяють назвати ще один спільній елемент цих культур — кам'яні скрині розглянутого типу. В цілому це дозволяє розширити висновок

²² Золотун В. П. Морфологічні особливості палеогрунтів Каховського району. — Археологія, 1973, 9, с. 73, рис. 2.

²³ Шарафтдинова И. Н. Поселение поздней бронзы Новорозановка I. — Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968, вып. 2, с. 25.

²⁴ Бодянецький О. В. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—1948 рр. — АП, 1952, т. 4, с. 173, рис. 3; Погребова Н. И. Пересадовское поселение на Ингуле. — СА, 1960, № 4, с. 77; Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение. — В кн.: Древности Поингулья. Киев, 1977, с. 63; Братченко С. Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону. — Археологія, 1969, т. 22, с. 220—222, рис. 9.

²⁵ Лагодовська В. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. К., 1962, с. 72, 73 та ін.

²⁶ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Киев, 1976, с. 152—153.

²⁷ Ильюков Л. С. Курган бронзового века на Миусском полуострове. — СА, 1979, № 1, с. 142.

С. Н. Братченко і на більш західній області Північно-Східного Приазов'я, що підкріплюється матеріалами поселення Раздольне на Кальміусі, в IV шарі якого, за визначенням О. Г. Шапошникової, виявлено посуд з ранньозубними та багатоваликовими рисами²⁸.

Можна припустити, що у появі розглядуваних поховальних споруд у зрубній культурі в тій чи іншій мірі знайшли відображення як природно-географічні умови, так і історико-культурні зв'язки та місцеві традиції. Серія цих споруд ще дуже мала, але досить очевидне їх переважання у степових районах і дещо більше у Північно-Східному Приазов'ї (рис. 5), про що свідчать й знахідки в курганах на Міуському п-ові²⁹ та нові матеріали з розкопок археологічної експедиції Донецького державного університету³⁰.

До останнього часу певна різноманітність вважалась характерною лише для дерев'яних конструкцій. Як бачимо, кам'яні плитові скрині, відомі ще за часів В. А. Городцова, не вичерпують всієї різноманітності кам'яної поховальної архітектури зрубної культури.

Я. П. ГЕРШКОВИЧ

О каменных погребальных сооружениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья

Резюме

В статье рассматриваются погребальные сооружения в виде каменных ящиков, которые отличаются от обычных плитовых тем, что стеки их представляли собой кладку из отдельных камней или плит и камней (смешанный тип). На территории Украины вне границ рассматриваемого региона такие сооружения также известны, но в меньшем количестве. На основании стратиграфических наблюдений и анализа погребального инвентаря устанавливается их раннесабатиновский или досабатиновский возраст. В то же время наличие каменного ящика рассматриваемого типа в погребении культуры многовалковой керамики позволяет расширить сделанный ранее С. Н. Братченко вывод о существовании этой культуры в Нижнем Подонье до XIV в. до н. э. и на более западные районы Северо-Восточного Приазовья.

При выяснении вопроса о появлении этих сооружений в срубной культуре следует учитывать аналогии им на Балканах, Северном Кавказе и в ареале андроновской культуры, хотя более вероятным представляется их местное происхождение: техника кладки широко использовалась при сооружении жилищ эпохи поздней бронзы и имеет местные истоки.

В. Е. РАДЗІЄВСЬКА

Обробка кістки та рогу в Лісостеповій Скіфії

Широке застосування металів в ранньому залізному віці на території східноєвропейського Лісостепу обмежило, але ще далеко не витиснуло з побуту місцевого населення більш стародавні матеріали, зокрема кістку й ріг. Достатньо відзначити, що протягом скіфської доби існувало більше 50 видів кістяних виробів. Тільки деякі з них, характерні в основному для архаїчного періоду, стали прообразом появи споріднених речей в металі. Інші становлять стійку групу оригінальних кістяних знарядь праці, предметів озброєння, культу, побуту та прикрас, без вивчення яких неможлива докладна характеристика культури лісостепових племен VII—III ст. до н. е.

²⁸ Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Раздольне на р. Кальміус.— Археологія, 1970, т. 23, с. 148—149.

²⁹ Ільюков Л. С. Указ. соч., рис. 5, 1, 4.

³⁰ Привалов А. И., Андрієнко В. П., Моруженко А. С. Отчет новостроечной экспедиции Донецкого ун-та за 1978 г.— НА ИА АН УССР, ф. о. 8670, с. 22, 37, 38.

На особливу увагу заслуговують традиційні прийоми обробки кістки та рогу, які розкривають технічні можливості й майстерність місцевих майстрів. Проте до останнього часу багато питань, пов'язаних з косторізним виробництвом, не одержали належного висвітлення в літературі. У більшості публікацій автори обмежуються стислим описом знахідок з кістки та їх датуванням, рідше виділяють типи виробів та наводять відповідні аналогії. Лише окремі види кістяних предметів, в основному спорядження кінської зброй, достатньо вивчені типологічно в зв'язку з виявленням особливостей скіфського звіриного стилю й хронологічних змін в упряжі верхового коня¹. Також з'явилася кілька статей, присвячених атрибутації деяких кістяних знарядь², в яких дослідники майже не зачіпають складних питань технології обробки кістки, рогу та організації косторізного промислу. Виняток становить спеціальний розділ в неопублікованій докторській дисертації Б. А. Шрамка³, де хоч автор і відзначає, що не ставив перед собою завдання узагальнити весь матеріал, який стосується кістяних виробів в Лісостепової Скіфії, робить чимало важливих та цікавих спостережень, на які не можна не зважати у подальшій розробці питання.

За останні роки з'явилася велика кількість нових матеріалів з розкопок лісостепових могильників, особливо поселень. Це дозволяє повніше висвітлити деякі питання косторізного промислу — намітити основні стадії й прийоми обробки кістки та рогу, виділити спеціалізовані знаряддя праці косторіза, з'ясувати імовірність виділення косторізного ремесла в цей період.

Вивчення остеологічного матеріалу показало, що для обробки використовувались різноманітні кістки скелету свійських тварин. При цьому порівняно рідко оброблялись лише плоскі й змішані кістки тазового поясу і черепа. Тому вироби з цих кісток рідкісні чи взагалі виняткові, наприклад напілок з під'язичної кістки корови, виділений Б. А. Шрамком серед кістяних знарядь Східного Більського укріплення⁴.

Кістки собаки, що виявлені серед харчових залишків багатьох поселень, а також жертвувань на Більському городищі⁵, поселенні поблизу с. Пожарна Балка⁶, оброблялись в Скіфії, очевидно, лише у виняткових випадках. Знахідки виробів з них нечисленні й рідкі. Прикладом може бути знахідка амулетів з кісток стопи собаки в Мелітопольському кургані⁷.

Значне місце при виготовленні різних предметів займали також кістки диких тварин. Особливо різноманітні та численні вироби з рогу благородного оленя, косулі, лося. В скелеті ведмедя і деяких кошачих як виробний матеріал цінувались зуби і кігті. При виготовленні амулетів використовувались не лише окремі зуби, а й цілі щелепи. Оправлені в срібло нижню щелепу леопарда і аналогічну їм частину ниж-

¹ Ільїнська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е.—Археологія, 1961, вип. 13; Ильинская В. А. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля.—СА, 1965, № 1; Шкурко А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии.—В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 90—106; Яковенко Э. В. Древнейший памятник искусства скифов.—СА, 1976, № 2.

² Галкін Л. Л. Одно из древнейших практических приспособлений скотоводов.—СА, 1975, № 3; Отрошенко В. В. Про деякі кістяні знаряддя прані доді пізньої бронзи.—Археологія, 1973, 11.

³ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху: Докт. дис. Київ, 1965, т. 2, с. 481—526.

⁴ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен..., с. 406.

⁵ Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образцов звериного стиля.—В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 206.

⁶ Андрієнко В. П. Нові розкопки у с. Пожарна Балка.—АО 1977 г. М., 1978, с. 289.

⁷ Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н.э.—В кн.: Скифские древности. Київ, 1973, с. 47—48.

чої щелепи кабана переконливо інтерпретували як обереги І. С. Винокур і Г. М. Хотюн⁸. З іклів дикого кабана виготовлялися також підвіски, наносники, псаїї з трьома отворами, відомі в передскіфський і ранньоскіфський час⁹.

Цікаво відзначити рідкі випадки обробки дрібних і крихких пташиних трубчастих кісток і пазурів. З них виготовляли частіше намиста-пронизки, амулети і невеликі заполіровані трубки, призначення яких остаточно не з'ясоване¹⁰. Деякі амулети, виявлені в курганах, виготовлені з пазурів великих хижих птахів¹¹.

Винятковий вид кістяних знахідок становлять намистинки, виготовлені з хребців і глоточних кісток риб. Так, наприклад, в колекції В. О. Городцова з Більського городища є унікальна підвіска з глоточного кістки риби родини королових¹². Намистини з риб'ячих хребців зафіксовані при дослідженні Більського і Люботинського городищ¹³. Утилізувались і людські черепи, що стверджує існування в Скіфії звичаїв, описаних Геродотом. Кілька чаш з черепів виявлено під час розкопок Більського городища¹⁴.

Місцевому населенню слонова кістка була відома з імпортних речей¹⁵, але як сировину ремісники Лісостепової Скіфії навряд чи використовували її в роботі через малодоступність. Багатство місцевої сировини цілком забезпечувало скіфським майстрям вибір потрібного матеріалу, який вони добирали й обробляли дуже вміло. Це простежується на численних заготовках та готових виробах, знайдених на багатьох пам'ятках Скіфії.

Відібрані з харчових залишків кістки підлягали спочатку деяким важливим підготовчим операціям. Велике значення мало обезжирювання кістки, яке досягалось порівняно простим і широко відомим способом — тривалим кип'ятінням в луговому розчині. Добавка лугу забезпечувала не тільки ефективне обезжирювання, але й вибілювання кістки.

В VII—III ст. до н. е. нарівні лугової добавки з успіхом використовувалась деревна зола, яка широко вживалась в інших домашніх промислах, наприклад в шкіряній справі¹⁶, і заготівля якої в умовах лісостепу не становила ніяких труднощів. Для обробки кістки використовувалася як звичайна, так і спеціально виготовлена пічна зола. Сировиною для одержання спеціальної золи повинні були бути рослинні, багаті калієвими й натрієвими солями, такі, як курай (*Salsola ruthenica* Iljin)¹⁷, солерос трав'янистий (*Salicornia herbacea*)¹⁸ та ін., які особливо розповсюджені на південні Східної Європи. Їх зола містить

⁸ Винокур І. С., Хотюн Г. М. Скіфський амулет.— Археологія, 1965, вип. 19, с. 118—124.

⁹ Хаценко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья. Київ, 1899, вып. 2, табл. XXXII, 514; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. Київ, 1968, с. 51, рис. 25, 2, 3; табл. XII, 25; табл. XXXV, 4, 5 та ін.

¹⁰ Археологічний музей ХДУ, № 7/ХХІІІ-64 — Люботинське городище; 1/XІХ-69 — Східне Більське городище. Розкопки Б. А. Шрамко.

¹¹ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели.— СПб., 1901, т. 3, табл. XIII; Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. ..., с. 48.

¹² ГИМ, № 45/46-а.

¹³ Археологічний музей ХДУ, № 51/VI-62, 24/XII-63 — Люботинське городище; № 61/X-66 — Східне Більське городище. Розкопки Б. А. Шрамко.

¹⁴ Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор».— АО 1975 г. М., 1976, с. 409; Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона.— АО 1976 г. М., 1977, с. 393.

¹⁵ ГЭ, Дн., 1932, 70/17—21; Дн. 1897, 7/66—67, та ін.

¹⁶ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен..., с. 407.

¹⁷ Вісокіна О. Д., Клоков М. В. Короткий визначник вищих рослин.— УРСР. К., 1952, с. 220.

¹⁸ Станков С. С., Талиев В. И. Определитель высших растений Европейской части СССР. М., 1949, с. 290.

до 55% солей калію і натрію, тому ще в недалекому минулому вживалась як замінник соди¹⁹.

Звільнити кісткову сировину цілком від жиру за допомогою простого кип'ятіння в чистій воді можливо тільки на 50%²⁰. Не випадково населення д'яківської культури, яке не знало спеціального обезжирювання кістки, не використовувало при обробці губчасті епіфізи трубчастих кісток, особливо багатих жиром²¹. В скіфський період існувало безліч виробів, які частково чи цілком були виготовлені саме з заготовок, що мають дірчасту структуру (прясла, молотки, бляхи й пряжки для вузди та ін.). Крім того, в деяких випадках спеціально видалявся верхній щільний шар кістки й оголювався внутрішній шорсткий губчастий прошарок, який ставав робочою поверхнею лощил, напилків та ін. Безумовно, виготовлення цих знарядь було можливе тільки завдяки їх старанному обезжирюванню. До речі, ця операція, яка веде походження з глибокої давнини, добре відома за етнографічними даними²² й необхідна при сучасній обробці кістки²³. Тривале кип'ятіння сприяло також пом'якшенню верхнього шару кістки, що полегшувало трудомісткий процес різання кісткової тканини, особливо при об'ємному різьбленні під час виготовлення художніх виробів. Народи, які зберегли примітивну техніку обробки кістки і більш твердого моржового ікла, добре знали їх властивість — розм'якшувались під час розпарювання, й свідомо використовували їхого²⁴.

Загальновідомі також описи Плутарха²⁵ і Павсанія²⁶ про вживання християнської техніки виготовлення статуй, коли слонову кістку перед різьбленням спеціально пом'якшували, що пом'якшення було трудомістким й тривалим процесом і тому використовували їхого лише під час особливо витончених художніх робіт.

Зауважимо також, що обробка кістки розпарюванням часто не дає доброго пом'якшення на необхідну для різання глибину. Це залежить не тільки від віку тварин, кістки якої використовуються, але й від роду, харчового раціону й інших факторів. Експериментально нами встановлено, що після 10—12 годин безперервного кип'ятіння сира кістка дорослої особи пом'якшується на глибину, яка не перевищує 3 мм, в той час як непом'якшена сира кістка ріжеться на глибину до 1,5—2 мм. При необхідності зняти шар кісткової тканини товщиною більше 3 мм на великій поверхні доводилося послідовно повторювати пом'якшення або різальні інструменти замінювати на рубальні, довбалльні, стесувальні. Особливо добре це видно на серії заготовок кістяних накладок для рукояток ножів, знайдених на Більському городищі. Розглянемо дві з них. Вони являють собою пластини на різних стадіях обробки (рис. 1, 1—4), виготовлені з половинок діафізів великих трубчастих кісток, розрубаних уздовж суглобів.

Аналогічні заготовки не виняткові. Вони зустрічаються на багатьох лісостепових поселеннях. При спробі відновити експериментально процес виготовлення зазначених заготовок з'ясувалось, що одержати

¹⁹ Хатисова К. Кустарные промыслы Закавказского края.— В кн.: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб., 1894, т. 2, с. 344.

²⁰ Михалевич Г. Обезжиривание кости. М., 1933, с. 17.

²¹ Изюмова С. А. Техника обработки кости в д'яковское время и в Древней Руси.— КСИИМК, 1949, вып. 30, с. 16.

²² Оразбаева Н. А. Искусство резьбы по кости у казахов.— В кн.: Тр. Ин-та истории, археологии и этнографии. Алма-Ата, 1959, т. 6, с. 145—146; Крюкова И. А. Русская резьба по кости. М., 1959, с. 4 та ін.

²³ Федоров А. Н. Выделка роговых и костяных изделий. СПб., 1903, с. 15; Зубакин Б. А. Холмогорская резьба по кости. История и техника производства. Архангельск, 1931, с. 21.

²⁴ Якунина Л. И. Якутская резная кость. Якутск, 1957, с. 8.

²⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в трех томах. Перник, XII. М., 1961, т. 1, с. 205.

²⁶ Павсаний. Описание Эллады, I, XXIV, 5. М., 1938, т. 1, с. 66.

Із різбленням за допомогою ножа значно трудніше, тому що необхідно зняти шар кістки товщиною більше 5 мм. Факт обробки кістки при послідовному пом'якшенні також довелося виключити, тому що сліди на поверхні заготовок були залишенні не різальним інструментом. При проникненні в кісткову тканину на глибину більше 3 мм лезо ножа

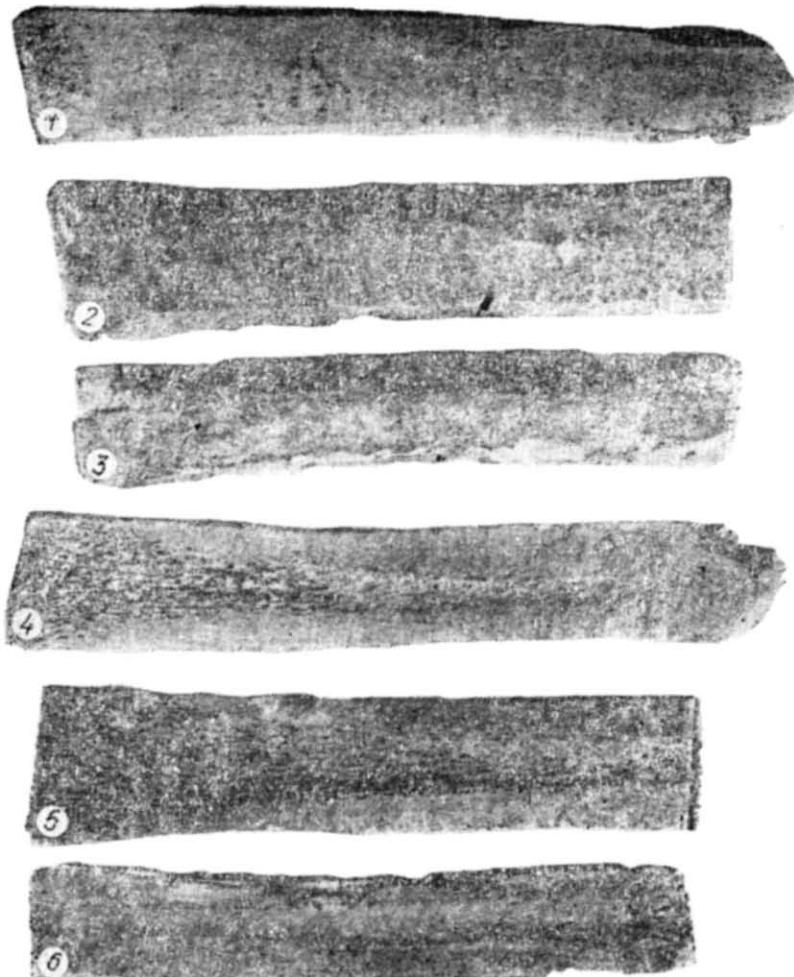

Рис. 1. Кістині заготовки накладок ручок залізних ножів.
1—3 — лицьова сторона; 4—6 — зворотна сторона. Більське городище.

вібрує й залишає на поверхні кістки ребристі недовгі виїмки, які закінчуються глибокими нарізами. Вони не мають нічого спільногого з слідами, які спостерігаються на більських заготовках. Лише під час обробки кістки невеликою сокирою одержано сліди, подібні зафіксованим на стародавніх пластинах. Таким чином, маємо всі підстави визнати, що на цьому етапі накладки оброблялися сокирою типу тесла. Роль рубальних знарядь для обробки кістки в давнину була значніша, ніж це вважалося до цього часу. До речі, за етнографічними й сучасними прикладами обробки кістки, рогу, моржового ікла відомо, що при необхідності зняти значну масу матеріалу також вживають спеціальні тесла або сокири, а не ножі²⁷. З цією метою в давнину, мабуть, використо-

²⁷ Орлова Е. П. Чукотская, корякская, эскимосская, алеутская резная кость. Новосибирск, 1964, с. 7, рис. 1, 1; Абросимова А. А., Каплан Н. И., Митлянская Т. Б. Художественная резьба по кости, дереву и рогу. М., 1978, с. 54—55, рис. 57.

вувались плоскі пальштабовидні сокири-тесла, які призначалися голо-
ним чином для роботи по дереву²⁸.

Значення рубальних знарядь під час обробки кістки і рогу в ра-
ньому залізному віці підкреслюється також тією обставиною, що
роль таких провідних засобів в сучасному кісторізну виробництві, як
пилиння й свердління, була незначна. Більше були поширені порівняє
прості засоби одержання кістяних виробів рубанням, стесуванням, шл
фуванням. Часто в сучасній археологічній літературі уся різномані-
тість заходів обробки кістки в скіфський час зводиться до різання:
тоді як саме різання кістки — надзвичайно трудомістка справа й за-
стосовували його далеко не завжди.

Звичайно, ножем убирали різні нерівності на заготовках. Порівня-
но легко піддавалась різанню губчаста тканина епіфізів. Тому велика
кількість об'ємних виробів цього періоду виготовлена саме з епіфізів.
Те ж саме можна сказати й про обробку більш м'якого й в'язкого
рогу благородного оленя або лося.

Властивість рогу як відмінного виробного матеріалу, що не по-
требував обезжирювання і пом'якшення, добре знали стародавні май-
стри. Рогові предмети та їх заготовки з численними слідами різання —
звичайна знахідка серед багатьох пам'яток Лісостепової Скіфії. Соки-
ра й пила застосовувались для обробки рогу, головним чином, під ча-
поперечного членування. Використовувались також роги свійських тва-
рин. Після знімання рогу великої рогатої худоби з кісткової основи
її лише незначно обробляли ножем і абразивами, одержуючи, очевидно
поширені в Скіфії ритони.

На жаль, в археологічному матеріалі залишки рогу великої ро-
гатої худоби, який погано зберігається, зустрічаються рідко, але все ж
таки відомі. Так, під час розкопок кургану № 7 в могильнику Скоро-
бор в 1975 р. було знайдено окуття ритону з золота і срібла, в середи-
ні його зафіковані залишки рогової основи посудини²⁹.

Важливим, проте далеко не єдиним інструментом під час худож-
нього різьблення різних видів був ніж. Серед зразків художньої оброб-
ки кістки скіфської доби відомі справжні шедеври прикладного мис-
тецтва. В Скіфії найбільш поширенна була контурна різьба, деякі її
рельєфні види і гравірування. Об'ємні різьблені вироби трапляються по-
рівняно рідко, хоч елементи скульптури присутні на багатьох зразках
різьблених кістяних знахідок. Інструменти стародавніх різь'ярів були
досить різноманітні, але в літературі вони поки що висвітлені недо-
статньо.

Ранній залізний вік позначився появою цілого ряду раніше неві-
домих спеціалізованих знарядь праці з заліза й більш вузькою спе-
ціалізацією вже відомих знарядь, зокрема ножів. Один спеціалізован-
ний тип ножів для обробки дерева й кістки виділив Б. А. Шрамко (гру-
па II, тип 3³⁰). За формую вони наближаються до підрізних ножів (рис. 2,
18), які мають зігнуте донизу лезо й використовуються сучасними кісто-
різами, якщо треба підрізати і обробити складний контур³¹. Крім них,
ми вважаємо можливим виділити й другий тип кісторізних ножів —
контурних. Спинка у цих знарядь, як звичайно у ножів раннього заліз-
ного віку, зігнута, але кінчик трохи опущений донизу. Коротке пряме
лезо закінчується біля ручки досить чітко виявленим виступом. Типові
контурні ножі знайдені В. О. Городцовим під час дослідження золь-

²⁸ Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. А. Техника обработки железа в Лесостепной и Степной Скифии.— СА, 1963, № 4, с. 43—44.

²⁹ Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор».— АО 1975 г. М., 1976, с. 409.

³⁰ Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва Лісостепової Скіфії (ножі).—

Питання історії народів СРСР. Харків, 1965, вип. 1, с. 142, рис. 3, 7, 8.

³¹ Роганов Г. Н. Техника резьбы по дереву и кости. М., 1941, с. 22, рис. 4 б.

№ 3 на Західному Більському поселенні (рис. 2, 15—17). До цих аналізів відноситься також інструмент з коротким трикутним клинком з розколок Східного Більського поселення (рис. 2, 17). Металографічний аналіз показав, що ніж зроблений з маловуглецевого кричного заліза, але прокутий ретельніше як звичайний ніж³². Призначався він, мабуть, для обробки порівняно м'якого рогу. Ножі цього типу використовувалися, певно, для оконтурювання і на простих виїмочних роботах.

Особливу групу вузько спеціалізованих косторізних знарядь доби раннього заліза складають залізні інструменти з коротким і вузьким лезом (не ширше 5—6 мм), перекутим в перетині, яке переходить в досить масивну рукояточну частину. Загальна довжина інструментів становить 104—168 мм, довжина леза — 14—27 мм. В літературі вони одержали назву скальпельоподібних різців³³. Виявлені під час дослідження таких відомих виробничих центрів, як городища поблизу сіл Більськ, Люботин, Полковна Микитівка, де наявність косторізних майстерень не викликає сумніву. У двох з п'яти відомих нам інструментів цього типу передня частина леза, яке добре збереглося, зрізана під кутом (рис. 2, 1—3). Це дозволяє розглядати їх як плоскі косі різці. Останні відносяться до основних знарядь, які використовуються і в сучасній обробці кістки³⁴. Леза інших стародавніх різців цього типу ще не мають чітко обробленої форми, хоча й наближаються до описаної. Металографічні дослідження одного з більських скальпельоподібних різців показали полосчасту структуру, в якій чергуються ділянки перліта і ферита (рис. 2, 3). В цілому інструмент викований з нерівномірно навуглецеваної кричної сталі середньої твердості. Таким різцем можна було обробляти не тільки ріг, а й кістку.

Якщо розглянута вище група інструментів веде своє походження від різальних знарядь типу ножів, то слідуюча виділяється як наслідок спеціалізації знаряддя типу долот і стамесок, що, як відомо, являють універсальні знаряддя, які вживаються і для обробки дерева, і для обробки кістки. До того ж в косторізному виробництві вони не відігравали помітної ролі. Невеликі знаряддя цієї ж групи, але з вужчим лезом слід вважати вже спеціалізованими різцями для художнього різьбління. Серед них провідну роль відігравали знаряддя типу стамесок, а не долот, які призначалися головним чином для ударного довбання. Отвори в кістяних виробах робилися майже завжди свердлінням. Тільки зрідка зустрічаються грубо видовбані долотом отвори, як,

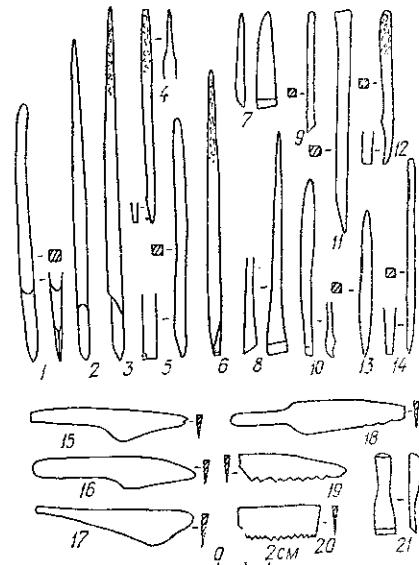

Рис. 2. Залізні знаряддя для різьбління, гравірування, пилляння кістки.
1—3 — скальпельоподібні різці; 4, 9, 11, 14 — прямі плоскі різці; 5, 10, 12 — різці для виїмочних робіт; 6 — кутовий різець; 7, 8 — косі різці; 13 — інструмент для гравірування; 15, 16, 17 — контурні ножі; 18 — підрізний ніж; 19, 20 — дрібнозубчасті пилки; 21 — косий різець з втулкою для рукоятки. 1, 19—21 — Люботинське городище; 2—18, 20 — Більське городище.

³² Тут і далі наводяться дані металографічних аналізів, проведених Л. А. Солнцевим, Л. Д. Фоміним, Б. А. Шрамком, яким автор дуже вдячний.

³³ Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи.— Вісн. ХДУ, Істор. сер., 1966, № 17, вип. 1, с. 74, рис. 2, 15.

³⁴ Роганов Г. Н. Указ. соч., с. 22.

наприклад, в кістяному молотку, виявленому в житлі № 6 на Трахтемирівському городищі³⁵. Різці типу невеликих стамесок або долот трапляються в скіфську добу частіше, ніж скальпельоподібні різці, але, як і останні, в основному на поселеннях з достатньо розвинутим ремісничим виробництвом (рис. 2, 4, 9, 14). Більшість з них мають пряме лезо шириною 2—3 мм і більше, заточене на один бік під невеликим кутом. Ці інструменти звичайно невеликі за розмірами, але досить масивні. Рукояткова частина стамескоподібних різців загострена для колодки, а у долотоподібних — більш масивна і часто розширенена (рис. 2, 11). В залежності від величини заточки кута й ширини леза різця ним можна було вирізувати як мініатюрні зображення, так і досить великі об'ємні речі. Чим вужчим був клинок різця і меншим кут його загострення, тим більш тонке і складне різьблення можна було виконати. В сучасній класифікації косторізних інструментів такі знаряддя мають назву прямих плоских різців. По зовнішньому вигляду вони майже нічим не відрізняються від стародавніх, описаних вище. Якість виготовлення останніх була досить високою в скіфський час, наприклад, один з прямих різців-стамесок з Каменського городища³⁶, виготовлений з добре прокованої високовуглецевої сталі, мікротвердість якої досягає 230 кгс. Структура другого різця цього типу зі Східного Більського городища характеризується підвищеною ударною в'язкістю, знаряддя виконано зі сталі середньої твердості й містить 0,2—0,3% вуглецю³⁷.

Інший тип плоских різців становлять інструменти з досить широко скощеним лезом (7—8 мм). За сучасною класифікацією, ці знаряддя відносяться до косих різців. Типовий плоский косий різець опублікований Б. А. Шрамко серед матеріалів Східного городища³⁸ (рис. 2, 8). На цьому ж поселенні виявлено другий інструмент цього ж типу, який відрізняється від першого більш широкою і короткою рукояткою (рис. 2, 7). Косі різці мали вживатися в минулому як для ручного різьблення кістки, так і для роботи на найпростішому токарному верстаті. Близькі по типу до плоских косих різців знаряддя, які мають втулку. Одне з них виявлене на Люботинському (рис. 2, 21), інше — на Трахтемирівському городищі³⁹.

В скіфську добу з'являються також спеціалізовані знаряддя для дрібних віймочних робіт по кістці і рогу. Це невеликі стамески типу прямих плоских різців з вигнутим профілем бокової внутрішньої поверхні. Кілька таких інструментів виявлено на Більському городищі (рис. 2, 5, 10, 12). Поява таких знарядь була безсумнівним кроком уперед в техніці обробки кістки, оскільки вигнутість бокового профілю сприяла більш плавному руху прямого леза й полегшувала трудомісткі роботи.

До виняткових вузько спеціалізованих знарядь VII—VIII ст. до н. е. відносяться кутові різці, які мають два прямих леза, що розташовані під кутом один до одного. Серед матеріалів Лісостепової Скіфії ми знаємо лише один такий різець, який було виявлено під час досліджень Східного Більського укріплення⁴⁰ (рис. 2, 6). Він був особливо зручним для контурного різьблення і гравірування, поширених в скіфський період. Цікаво відзначити, що аналогії цьому знаряддю ми знайшли

³⁵ Ковпаненко Г. Т. Памятники раннескифского времени Каневщины.— В кн.: Проблемы скіфской археологии. М., 1971, с. 118, рис. 2, 36.

³⁶ ГИМ, № 85131/840.

³⁷ АМ ХГУ, № 980/XIX-71.

³⁸ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема.— СА, 1975, № 1, с. 70, рис. 4.

³⁹ Ковпаненко Г. Т. Альбом к отчету о раскопках Трахтемировского городища в 1964—1967 гг.— Арх. ИА АН УССР, ф. эксп. № 4859, табл. I, 1, 31.

⁴⁰ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища, с. 101, рис. 9, 23.

заред знахідок на латенському опідумі Манхінг⁴¹. Крім того, під час гравірувань, мабуть, використовувались особливо заточені залізні голки типу штікселей, шила з гострим, але масивним вістрям (рис. 2, 13). Деякі найбільш складні художні композиції, виготовлені технікою гравірування, виконувались, як видно, різцями-кіготками, пристосованими для цього. В зв'язку з тим що вузьке клювоподібне лезо таких різців було коротким і тонким, воно зламувалось, мабуть, часто, й простежити його по археологічних знахідках важко. Тим більше, що збереженість залізних знарядь скіфського періоду часто погана. Лише під час досліджень городища VI—V ст. до н. е. біля с. Полкова Микитівка було виявлено знаряддя, яке ми вважаємо різцем-кіготком⁴². Там же відмічені художні гравіровані вироби з кістки⁴³.

Голки і шила використовувалися також під час розмічання малюнка, нанесення на художній виріб найдрібніших заглибин під час зображення зіниць очей, ніздрів на зооморфних композиціях.

Кістяні вироби досить часто прикрашалися циркульним орнаментом. Він трапляється на кістяних колодочках ножів, круглих бляхах для перехресних ремінців вузди, іклах-наконечниках луків та ін. За допомогою циркульного орнаменту стилізувалося зображення шерсті на фігурах різних тварин, а також очі, ніздрі, вуха звірів. Не зупиняючись спеціально на походженні і семантиці циркульного орнаменту, підкреслимо лише його глибоку давність і традиційність.

На скіфських кістяних виробах циркульний орнамент має вигляд невеликих кружків з заглибленим в центрі, яке нагадує невелику крапку. Це заглиблення було необхідне для упору інструмента типу циркуля, яким наносилися кола. Зрозуміло, що цей різець повинен бути залізним з роздвоєним кінцем (2—3 мм). Хоча використання такого знаряддя не викликає сумніву, але археологічно воно на території Скіфії поки що не зафіковано. Проте форму різця-циркуля можна уявити по знахідках на території сусідніх племен, зокрема носіїв милоградської культури⁴⁴. О. Н. Мельниковська, яка визначила свою знахідку як «штамп для нанесення орнаменту», не зупиняється конкретно на його застосуванні. На наш погляд, цей інструмент — типовий циркуль-різець, який призначався насамперед для робіт по кістці і рогу, тим більше, що циркульний орнамент трапляється на милоградських кістяних речах⁴⁵.

Досить поширеним прийомом обробки кістки і рогу в скіфський час було пилиння. Але вживалося воно для виготовлення досить обмеженого кола виробів, головним чином, для поперечного розподілу трубчастої кістки і рогу. Скіфський майстер проводив пилиння звичайно по периметру заготівки, після чого легким натисненням обламував серцевину кістки чи рогу. Це добре видно по слідах обробки торцевих частин заготівок кістяних колодочків ножів. Нерівний залишок кістки, який виникав після перелому недопилиеної серцевини, убирався ножем і зашліфовувався.

Для поперечного членування рогу вживалася іноді і сокира, що було недопустиме при поперечному членуванні кістки. Не випадково в сучасних посібниках по обробці кістки рекомендується проводити різьблення, стругання, рубання кістки тільки уздовж волокон⁴⁶.

Показовим прикладом поперечного розподілу рогу за допомогою як сокири, так і пилки є один із зразків, виявлений на Більському городищі. У даному випадку від основи рогу оленя було відділено два

⁴¹ Jacob G. Werkzeug und geraet aus dem oppidum Manching. Wilsladen, 1974, tab. 8, 115.

⁴² Моруженко А. А. Отчет о раскопках.

⁴³ Моруженко А. А. Исследования в бассейне р. Мерлы.—АО 1973 г. М., 1974, с. 316, рис. 1.

⁴⁴ Мельниковская О. Н. Указ. соч., с. 62.

⁴⁵ Там же, с. 64.

⁴⁶ Василенко В. М. Северная резная кость. М., 1947, с. 29.

відростки. Один з них відпиляли (рис. 3, 1), інший обережно надрубали по периметру (рис. 3, 2), а потім відламували потрібний кусок.

Пиляння кістки уздовж волокон проводили значно рідше, ніж по-перек. Найчастіше до поздовженого пиляння удавалися при необхідності закріпити лезо ножа в ручці, яка зроблена з цілого куска кістки. Як показують вимірювання, довжина пропилу в кістяних ручках в більшості випадків становить 78 мм, а мінімальна ширина — 1,5 мм і

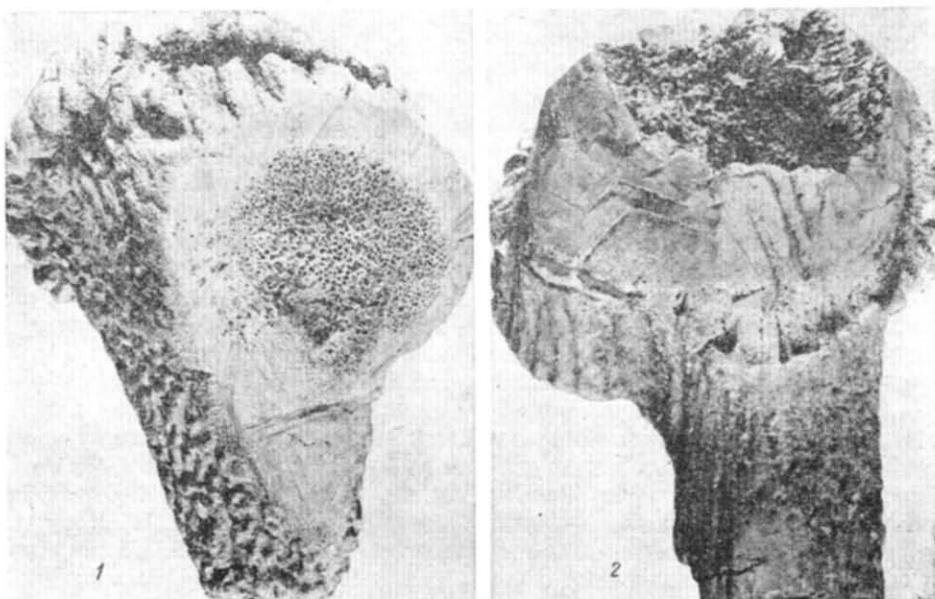

Рис. 3. Уламок рогу оленя з слідами обробки. Більське городище.
1 — сліди пиляння рогу; 2 — сліди рубки рогу.

навіть менше. Одержати такий довгий і вузький отвір можна було далеко не всякою пилкою. Імовірно для цього вживали пилки типу одноручних ножівок, які мали вузьку спинку і дрібні, часті зубці. Уламок саме такої пилки був зафікований серед залишків косторізної майстерні на Більському городищі, про яку вже йшлося вище (рис. 2, 20). Там же відмічені знахідки заготівок і готових виробів з слідами пиляння. До того ж типу пилок відноситься уламок з Люботинського городища (рис. 2, 19), де також відомі кістяні предмети з аналогічними слідами розпилювання.

Необхідно додати, що ці пилки мають деякі архаїчні риси — клиноподібний профіль леза, зубці без розведення. За допомогою такого знаряддя можна було проводити обмежену кількість операцій, пов'язаних з невеликими пропилами і надпилами. Під час глибокого проникання в матеріал полотно пилки заклинювалось. Дрібнозубчасті пилки косторізного виробництва були ще мало поширеними в скіфську добу і тому застосовувалися тоді, коли це було доцільно з точки зору сучасного різьб'яра кістки. Так, в архаїчній техніці різьбленнем, а не пилянням зроблені зубці переважно більшості кістяних і рогових господарчих і туалетних гребінців. Винятком є кістяний туалетний гребінець, виявлений в одному з каховських курганів IV ст. до н. е.⁴⁷ При його виготовленні майстру довелося на кістяній пластині, довжина якої становить 57 мм, зробити 25 пропилів шириною 1,5—2 мм при довжині 11—16 мм. Безсумнівно, це потребувало великого досвіду пиляння, який мав лише професійний ремісник.

⁴⁷ Лесков А. М. Новые сокровища курганов Украины. Л., 1973, с. 55, рис. 27.

Знайдені свердління у вигляді лучкових свердел відомі нам значно краще, ніж пилки. Зараз нам відомо 11 зразків з різних поселень Скіфії⁴⁸.

Звичайне лучкове свердло раннього залізного віку являє собою залізний стрижень, який на одному кінці має пероподібне лезо, а на другому — кругле в перетині вістря. Характерною ознакою всіх лучкових свердел є наявність в середній частині стрижня виступів для закріплення приводної катушки, навколо якої намотувався ремінець лучка. Розміри свердел-перок були досить різноманітні, але ті з них, які призначалися для свердління кістки і рогу, мали довжину 96—139 мм, діаметр робочої частини — 3—7 мм (рис. 4, 1—4). Існували в цей час, очевидно, і свердла з мініатюрною ріжучою частиною, бо діаметр отворів на деяких виробах не перевищує 1,5 мм. До них відносяться отвори для заклепок, на окремих заготовках ручок ножів, додаткові отвори на втулках наконечників псалій, вуздечних пряжках, підвісках, які виточені з зубів тварин тощо (рис. 4, 13—15, 17). Свердла, які відповідають таким тонким отворам, поки ще не знайдені, мабуть майстри скіфського часу не завжди їх мали. В цьому випадку роботу вели тільки кінчиком леза, просвердлюючи отвори назустріч одному (рис. 4, 16).

Точна робота свердлом, як і пилкою, вимагала якихось пристосувань для кріплення заготовок. Особливо це було важливо для свердління втулок кістяних кульоподібних наконечників стріл. Як показують матеріали, саме в цей момент траплялося більш за все бракованих екземплярів (рис. 4, 7—11).

Деякі кістяні вироби скіфського часу, архаїчні псалії, наприклад, мають отвори овальної форми. Використані вони свердлінням поряд двох отворів однакового діаметра. Перекладка між ними вимали ножем або різцем, нерівності вишкірівали.

Свердла-перки і зараз незамінні інструменти під час художньої обробки кістки, яка потребує свердління великої кількості малих отворів. Як і у сучасних перок, всі грані стародавніх лучкових свердел були робочими, проте виражені вони не так чітко і форма заточки їх менш досконала. Зважаючи на екземпляри, які добре збереглися, кут заточки лісостепових лучкових свердел становив десь 51—52°.

Серед стародавніх свердел зустрічаються також гвинтоподібні, але зони були малопристосовані для обробки кістки, тому що їх заглиблення швидко забивалися кістяним пилом.

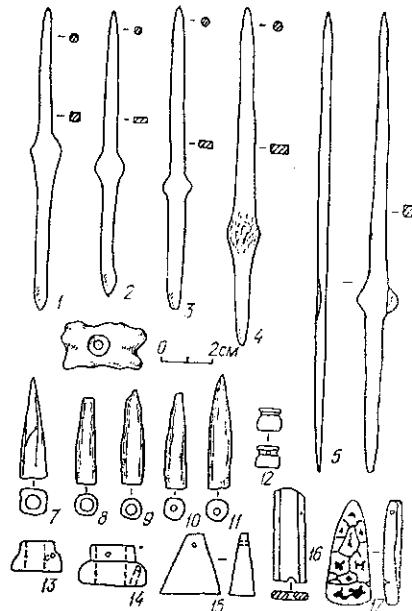

Рис. 4. Знайдені свердління кістки та різноманітні зразки свердління.

1—5 — лучкові свердла; 6 — упор для лучкового свердла з баранячого естрагалу; 7—11 — заготовки кістяних стріл з різними стадіями свердління втулок; 12—15, 17 — вироби з тонко просвердленими отворами; 16 — уламок кістяної ручки ножа з біко-нічним свердлінням.
1, 8, 17 — Люботинське городище; 2—4, 6, 9, 10, 12, 13, 16 — Більське городище; 5 — Неаполь Скіфський; 7 — Немирівське городище; 11 — городище біля с. Хорошево Харківської обл.; 14 — Журавка, курган № 432; 15 — селище біля с. Малі Проходи Харківської обл.

⁴⁸ Камінське, Люботинське, Більське, Коломакське городища, селища поблизу с. Покровка, Неаполя Скіфського та ін. Відчина Б. А. Шрамку за дозвіл здійснювати деякі знахідки з його розкопок.

На думку Б. А. Шрамка, як упори рукояток лучкових свердел під час роботи мали уживатися не тільки кам'яні⁴⁹, а й кістяні предмети, зокрема астрагали⁵⁰. Відома знахідка на Більському городищі лучкового свердла разом з астрагалом, який мав в середній частині сліди багаторазового свердління (рис. 4, 6).

Металографічні дослідження свердел раннього залізного віку показують, що якість їх була різною. З трьох досліджених свердел Більського городища два мають неоднорідну структуру кричної сталі середньої твердості (рис. 4, 2, 4). Різальна частина третього знаряддя зроблена наварюванням пластини з середньоуглецевої сталі (0,4—0,5 вуглецю) на залізну, що надавало цьому виробові особливо високої якості, бо тут в'язкість основи поєднувалась з добрими різальними властивостями сталі (рис. 4, 3). Люботинське свердло (рис. 4, 1), яке має перліто-ферітну структуру, виготовлено з добре прокованої дрібнозернистої кричної сталі з вміщенням 0,3—0,6% вуглецю. Взагалі досліджені свердла цілком відповідають знаряддям, призначеним для обробки кістки.

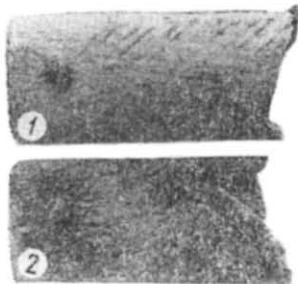

Рис. 5. Уламок кістяної накладки ручки ножа з слідами шліфування. Коломакське городище.

1 — лицьова сторона; 2 — зворотна сторона.

торізної продукції. Виразні структури помітні на багатьох кістяних виробах скіфської доби. Найчастіше ці сліди мають вигляд рядів паралельних подряпин або борозен. Відстань між борознами та їх глибина залежать від величини зерна абразивного матеріалу та його міцності. Звичайно шліфування вели в різних напрямках, тому ряди подряпин перехрещуються під різними кутами, досить рідко вони мають хаотичний характер. В деяких випадках поверхні виробу спеціально покривали рядами глибоких штрихів, які особливо помітні. Робилися вони з метою більш надійного наклеювання різноманітних кістяних пластин на дерев'яну основу. Як приклад можна навести кістяні накладки з кургану № 272 біля Оситняжки⁵¹, Чортомлика⁵², кургану № 11 поблизу с. Гюнівка Запорізької області⁵³ та ін. Часто можна побачити характерні сліди роботи точильного бруска на гранях кістяних накладок ножів (рис. 5, 1, 2). Для обробки кістки могли використовувати напилки, але ці знаряддя були, очевидно, в Скіфі ще рідкісні.

Точильні знаряддя під час виготовлення кістяних проколок, кочедиків не змінювались. Іноді їх виготовлення зводилося тільки до заточки вістря за допомогою шліфувальної плити або каменю. Оригінальні призматичні підвіски з зубів коня і свині також виготовлялися майже повністю шліфуванням. Після знімання бруском емалі оголювалась складна внутрішня структура зубу, яка набуває красивий декоративний візерунок (рис. 4, 17).

Проте не завжди шліфування було заключним етапом виготовлення кістяних речей. Під час художньої обробки кістки шліфування і на-

⁴⁹ Шрамко Б. А. Точильні знаряддя скіфської доби.— Археологія, 1972, 11, с. 43.

⁵⁰ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища.— В кн.: Скифские древности. Київ, 1973, с. 106, рис. 9, 21.

⁵¹ ГЭ, Дн. 1932, 70/17-71.

⁵² ГЭ, Дн. 1863, 1/224-225.

⁵³ Люб'язне повідомлення В. В. Отрощенка.

жть полірування були важливими підготовчими операціями, наприклад, перед гравіруванням і нанесенням на кістяну поверхню складних орнаментів.

Доводку готових зразків також проводили за допомогою шліфувальних дрібнозернистих каменів. В такому випадку найцінніша шліфувальна порода каменю — пемза, за допомогою якої убирали найдрібніші подряпини з поверхні виробу. В сучасній косторізній справі ця операція передує поліруванню⁵⁴. Зрідка пемзу замінюють крейдою. Безсумнівно, пемзу і крейду застосовували і в минулому. Куски пемзи і крейди виявлено під час досліджень косторізної майстерні на Більському городищі⁵⁵. Крім того, під час полірування з успіхом можна було використовувати хвощ, який змочували водою. Приклади відомі за етнографічними даними⁵⁶. Технікою полірування кістки і рогу скіфські майстри володіли досконало. Поліруванню підлягала велика кількість предметів з кістки і рогу — ручки ножів, писалії, бляхи для вузді, наконечники стріл, панцирні пластинки, різноманітні накладки, підвіски тощо. Відмінно відполірована, наприклад, підвіска з ікла кабана з кургану № 403 біля с. Криворуково⁵⁷, різьблена кістяна пластинка з кургану № 505 біля с. Броварки⁵⁸ та ін. Одержані таку високу якість полірування найпростішим способом можна, використовуючи суху крейду, полотничу чи суконну тканину, розтерту на порох пемзу.

Наведені матеріали свідчать, що обробка кістки і рогу займала значне місце в заняттях місцевого населення Скіфії. Незважаючи на те, що виготовлення кістяних і рогових виробів в більшості випадків, мабуть, ще не вийшло за межі домашнього виробництва, проте в значних ремісничих центрах скіфського Лісостепу воно почине виділятися в ремесло, складною технологією якого місцеві майстри володіли досконало. Про це свідчить не тільки велика кількість кістяних заготовок і залишків косторізного виробництва серед багатьох пам'яток Скіфії, але також наявність в цей період спеціалізованих інструментів і навіть окремих майстерень.

В. Е. РАДЗИЕВСКАЯ

Обработка кости и рога в Лесостепной Скифии

Резюме

В статье впервые детально рассматриваются вопросы сложной технологии обработки кости и рога у лесостепных племен Скифии в VII—III вв. до н. э. На основе многочисленных археологических и этнографических материалов, экспериментальных данных автор устанавливает основные виды местного сырья, этапы и приемы его обработки.

В качестве подготовительных операций применялись обезжикирование, размягчение, отбеливание кости при помощи кипячения в щелочных растворах. Основными приемами обработки кости и рога были рубка, обтесывание, резание, обтачивание. Применялись также пиление, сверление, шлифовка и полировка. При художественной обработке кости и рога наиболее распространеными были контурная, рельефная резьба и гравировка. Весьма разнообразен набор орудий косторезов. Среди них кроме обычных инструментов — тесел, топоров, ножей, шильев и абразивов — имеются и узкоспециализированные инструменты: подрезные и контурные ножи, плоские косые (скальпелевидные), прямые и угловые резцы, резцы-коготки, резцы для выемочных работ, циркуль, различные сверла и пилы. Попутно уточняется назначение костяных и роговых заготовок и изделий.

Приведенные материалы свидетельствуют о высоком уровне развития косторезного промысла и возможном выделении его в ремесло в отдельных высокоразвитых производственных центрах Скифии.

⁵⁴ Абросимова А. А., Каплан Н. П., Митлянская Т. Б. Указ. соч., с. 96.

⁵⁵ Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона, с. 393.

⁵⁶ Зубакин Б. М. Указ. соч., с. 26.

⁵⁷ ГЭ, Дн. 1903, 6/11.

⁵⁸ ГЭ, Дн. 1932, 27/16.

В. М. ОТРЕШКО

З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е.

У другій половині VII — на початку V ст. до н. е. переселенці з Еллади заснували на берегах Березанського, Дніпровського та Бузького лиманів кілька десятків поселень, переважно аграрних. Політичним, економічним і релігійним центром Нижнього Побужжя спочатку була Березань, а з другої половини VI ст. до н. е.— Ольвія. У другій чверті V ст. до н. е. більшість мешканців Побужжя переселилася до Ольвії і протягом кількох наступних десятиріч аж до кінця V ст. до н. е. в цьому районі існували лише Ольвія з так званим предграддям — селищем на некрополі та Березань. Дійсна причина такого явища все ще невідома. Однак не підлягає сумніву, що концентрація еллінського населення різко збільшила демографічний та економічний потенціал міста і пов'язана з завершенням процесу становлення Ольвійської держави.

На протязі IV—I ст. до н. е. Ольвійський поліс пережив два послідовних періоди своєї історії: спочатку найвищого розквіту, а потім кризи та занепаду. Мета даної статті — спроба реконструювати деякі основні події обох історичних періодів.

Події військового, політичного, економічного та соціального характеру яскраво відбивалися на розмірах територіальних володінь полісу та його поселенській структурі, приводили то до появи, то до зникнення різних населених пунктів, що простежується на археологічних матеріалах, одержаних при дослідженні Ольвійської хори.

Період розквіту Ольвійської держави (початок IV — середина III ст. до н. е.) характеризується освоєнням досить великої згідно з античними мірками території та створенням певної територіальної структури. Більшість аграрних поселень знаходилась на південні від сучасного міста Миколаєва на обох берегах Бузького, правому березі Дніпровського та в пониззі Березанського лиманів. Тут же, біля с. Мала Корениха, а також, можливо, поблизу с. Кам'янка та м. Миколаєва функціонували каменоломні¹. На лівобережжі Дніпровського лиману добувались ліс та сіль, останню, по словам Діона Христозома (Ор, XXXVI), купували численні причорноморські варвари. До складу держави входили досить віддалені від міста населені пункти — Кошари, Лузанівка та Жевахова Гора, розташовані в прибережній смузі Чорного моря аж до Одеської затоки². Крайніми пунктами ольвійських володінь були святилища Ахілла: південне на о-ві Тендра (в давнину Біг Ахілла) та західне на о-ві Змійний в гирлі Дунаю (антична Левка)³. Правда, за офіційною термінологією того часу, володарем Левки був сам Ахілл, а Ольвія лише «копікала» острів, але суті справи це не міняє.

На підставі археологічних даних період розквіту можна розділити на два етапи: один з них припадає на перші дві третини IV ст. до н. е., а другий — на останню третину IV та першу половину III ст. до н. е.⁴

¹ Рубан В. В., Буйских С. Б. Исследования в урочище «Дядова хата». — АО 1975 г. М., 1976, с. 386.

² Диамант Э. И. Монетные находки Кошарского поселения (к вопросу о западной границе Ольвийского полиса). — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 241—249.

³ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика в Понте Эвксинском. Пг., 1918; Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике. — ИАК, 1918, вып. 65, с. 183—185.

⁴ Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. э.— В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья, с. 65—83.

Населені пункти, які почали виникати в першій чверті IV ст. до н. е., своєю матеріальною культурою близькі до Лавії, хоча і мають деякі відмінності. Треба сказати, що на межі класичного та елліністичного часу багато поселень було зруйновано або перебудовано, внаслідок чого більш давні споруди збереглися досить погано, але ми маємо всі підстави вважати, що в основному вони не відрізнялися від будинків кінця IV — першої половини III ст. до н. е., які дійшли до нас в трохи кращому стані. Виходячи з цього, характеристика матеріальної культури цих пам'яток, яка буде дана нижче, відноситься як до першого, так і до другого етапу їх існування⁵.

На поселеннях зрідка трапляються невеликі напівземлянкові споруди. Від них збереглися прямокутні котловани площею 6—10 м², інколи до приміщенъ вели сходи, вирізані в материку; підлога була глиняна, місцями збереглися заглиблення для підпорних стовпів, які підтримували дах. Ці споруди аналогічні тим, які на початку V ст. до н. е. існували в житлобудівництві Ольвії та Березані, а на початку IV ст. до н. е.— в селищі на ольвійському некрополі⁶.

Переважна більшість споруд являла собою наземні багатокамерні будинки з 6—8 приміщенъ, згрупованих навколо внутрішнього двору; їх площа досягала 150—200 м². Будови мали кам'яні цоколі та сирцеві стіни. Дах покривався соломою або очеретом, обмазаним глиною. Черепиця застосовувалась досить рідко і, мабуть, вже тільки в елліністичний час. Деякі будинки мали підвальні приміщення. Знахідки уламків капітелей та баз колон вказують на те, що іноді будувались навіть ордерні споруди — теж, імовірно, вже за часів еллінізму. Багатокамерні наземні будинки блокувались у квартали. Деякі вулиці мали вимостки та водостоки. Зустрічаються обкладені каменем колодязі.

Серед керамічних знахідок більшість становлять уламки амфор, привезених з різних центрів Середземномор'я та Причорномор'я. Серед кружального столового та кухонного посуду переважають сіро- та червоноглиняні посудини ольвійського виробництва. Досить численні уламки чорнолакових та червонофігурних виробів. Трапляються і фігурні посудини. Різноманітна по формі ліпна кераміка, яка іноді імітує кружальну. На поселеннях виявлені залізні ножі та серпи, кам'яні зернотерки, ступи та товкачі, кам'яні і керамічні грузила для риболовної сіті, глиняні пряслиця. На всіх поселеннях зустрічаються бронзові ольвійські монети. Про духовну культуру мешканців можна судити по знахідках грецьких графіті, теракот, відлитих свинцевих букраніїв та зображенів квадриги, культових сосудів та виробів з мармуру.

Взагалі можна сказати, що культура мешканців даних поселень, у подальшому викладі йменуватиметься урбанізованими селищами, являла собою рустифікований варіант ольвійської, причому приміські пам'ятки мають більше міських рис, ніж віддалені.

Еллінська належність поселень цього типу досить переконливо аргументована в науковій літературі⁷ і визнається більшістю дослідників, проте практично нерозробленими залишаються взаємозв'язані питання: по-перше, чим було обумовлене таке швидке освоєння ольвійським

⁵ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана.— МИА, 1956, № 50, с. 255—272; Штительман Ф. М. Поселения біля Закисової балки (розкопки 1948—1949 рр.).— АП, 1958, вип. 7, с. 131—142; Русляєва Г. С. Поселения Пітухівка біля Ольвії.— Археологія, 1968, т. 21, с. 206—213; Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр.— АП, 1955, вип. 5, с. 127—150; Славін Л. М. Поселения Ольвійської периферії біля с. Чортуватого.— Вісн. КДУ, 1958, № 1, вип. 2, с. 139—149; Славін Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры.— ХКААМ, с. 180—186.

⁶ Крижицький С. Д., Русляєва А. С. Найдавніші житла Ольвії.— Археологія, 1978, 28, с. 3—25; Козуб Ю. І. Передмістя Ольвії.— Археологія, 1979, 29, с. 3—33.

⁷ Доманський Я. В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—V вв. до н. э.— АСБГЭ, 1961, вып. 2, с. 31—35.

полісом досить обширної території і, по-друге, за рахунок яких демографічних ресурсів це освоєння здійснювалося.

Насамперед, певну частину жителів периферійних поселень могли становити вихідці з Ольвії. В античному світі постійно діяв комплекс соціально-економічних факторів, який приводив до утворення надлишкового населення, і Ольвія не була винятком. Конкретно це могло проявлятись у такий спосіб.

Коли в першій чверті V ст. до н. е. більшість еллінів Нижнього Побужжя зосередилася в Ольвії, вони займалися переважно землеробством на прилягаючій до міста території. Про це свідчить, зокрема, декрет третьої чверті V ст. до н. е. зі згадкою про право придбання землі⁸. Очевидно, згідно з звичайною грецькою практикою, околиці міста були розмежовані на наділі відповідно до кількості громадян. Відомо, що в подібних випадках навіть простий приріст населення дуже швидко приводив до появи осіб, які взагалі не мали землі. Немає потреби говорити про такі загальні тенденції, як соціальне розшарування та концентрація власності в руках небагатьох. Як тут не згадати Платона, який стверджує в «Законах» (740e), що при появі надмірної кількості громадян чудовим виходом з ускладнень є організація колоній. Ольвія знаходилась у кращому стані, ніж поліси метрополії, оскільки в Нижньому Побужжі було достатньо вільних земель. Проведення «внутрішньої колонізації» шляхом заснування аграрних поселень було в цих умовах природним та необхідним. Однак чому цей процес почався лише в першій чверті IV ст. до н. е., а не раніше? Розглянемо кілька можливих варіантів.

1. Звертає на себе увагу той факт, що приольвійські поселення не були укріплені, а це свідчить про мирну ситуацію в Нижньому Побужжі. Мабуть, такий сприятливий для «внутрішньої колонізації» фактор був відсутнім аж до самого кінця V ст. до н. е. Але неукріпленим було і селище на ольвійському некрополі, розквіт якого припадає на другу половину V ст. Оскільки Ольвія у цей період не вела воєн та становище в Нижньому Побужжі не було особливо загрозливим, поліс цілком міг засновувати нові поселення вже в цей час, хоча б в найближчих до міста районах.

2. Можна припустити, що надлишкове населення постійно відчужувалось сільським господарством, протягом деякого часу втягувалося до інших сфер економіки — наприклад, до ремісничого виробництва, торгівлі та водного транспорту. Та це явище не узгоджується з тим фактом, що саме у другій половині V ст. до н. е. відбувалося різке скорочення обсягу греко-скіфської торгівлі⁹. Отже, можливість поглинання надлишкового населення торгівлею, транспортом та ремісництвом маловірогідна.

3. Цілком можливе існування якогось зв'язку між «внутрішньою колонізацією» та політичними змінами всередині полісу. В літературі існує точка зору, згідно з якою на межі V—IV ст. до н. е. на зміну тиранії в Ольвії прийшла рабовласницька демократія¹⁰. Подібний політичний струс міг стимулювати «внутрішню колонізацію». Насамперед, цілком вірогідні певні зміни в аграрному законодавстві і, як результат, прискорення темпів соціальної диференціації. Цікаво, що в ольвійських нарисах право володіння землею не завжди згадується. Виняток становить лише згаданий вище декрет третьої чверті V ст. до н. е., коли

⁸ Виноградов Ю. Г. Эпиграфические открытия последних лет в Ольвии.— НОСА, ч. 2, с. 89.

⁹ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.— САИ, 1966, Д1-27, с. 52.

¹⁰ Зуц В. П. Державний лад Ольвії в IV—I ст. до н. е.— УІЖ, 1970, № 9, с. 67—68.

ольвійська хора обмежувалась околицями міста (це не стосується питання про Березань), права землеволодіння регулювались полісом більш суворо порівняно як з попереднім, так і з наступним часом.

Цілком імовірно, що існував закон про невідчуження земельних угідь, відміна якого після падіння тиранії і стимулювала масове обезземлювання громадян. В цих умовах поліс не міг розпочати проведення свідомої колонізаційної політики. Показово, що Арістотель вважав зодібну політику цілком надійною для зміцнення демократичного ладу.

Як би там не було, виселення на периферію частини ольвійців сумніву не викликає. Навряд чи випадковим є той факт, що заснування нових поселень співпадає з часом припинення існування ольвійського «предграддя», що, по даним Ю. І. Козуб, відбулося в 400—375 рр. до н. е.¹¹ Цілком імовірно, що напівземлянкове селище, розташоване за межами ольвійських оборонних стін, було місцем зосередження представників нижчого соціального прошарку суспільства. Правда, на думку Ю. І. Козуб, жителі «предграддя» у зв'язку з якимись подіями внутрішнього та зовнішнього характеру перебралися під захист кріпосних стін міста¹². Та навряд чи така необхідність могла виникнути якраз в той час, коли в Нижньому Побужжі засновувались неукріплі селища. Ми зовсім не стверджуємо, що в нові населені пункти перебралися всі жителі «предграддя»: треба вважати, що надлишкове населення поповнювалось не лише за їх рахунок, але й за рахунок мешканців міських кварталів. На периферію виселялась більшість жителів «предграддя», а також частина громадян міста. Проте мешканці селища на некрополі, що залишилися, могли перебратися до міста замість тих, які виїхали.

В той же час, оскільки площа Ольвії на початку IV ст. до н. е. істотно не змінилася порівняно з попереднім часом, треба вважати, що загальна чисельність переселенців-ольвіополітів навряд чи відрізнялася від чисельності жителів «предграддя». Це міркування цікаве для нас тим, що постає питання: чи міг поліс забезпечити населення Нижнього Побужжя за рахунок власного демографічного потенціалу?

За даними Ю. І. Козуб, територія «предграддя» становить 10—15 га, житлобудівництво було напівземлянковим, густота розміщення приблизно дорівнювала тій, яка була в Ольвії наприкінці архаїчного періоду — на одну будову площею 6—12 м² приходилося біля 35—45 м² прилягаючої території¹³.

Іншими словами, площа жилих та господарських споруд становила 20, максимум 30% загальної території населеного пункту, але оскільки не завжди можна виділити різночасові будови, вона могла бути значно меншою. При забудові багатокамерними будинками, зблокованими в квартали, загальна площа приміщень дорівнювала території поселення без вулиць та внутрішніх дворів і, таким чином, становила біля 60%, а іноді і більше за рахунок використовування підвальів або іншого наземного поверху. Таким чином, забудоване напівземлянкове «предграддя», площею 10—15 га, за сукупністю площин житлових і господарських приміщень дорівнювало приблизно 3—5 га території урбанізованого селища, забудованого багатокімнатними будинками. З цього можна зробити висновок: за рахунок власних демографічних ресурсів Ольвія могла заселити лише одне таке селище, як Зкисова балка, територія якого досягала 7—8 га, або ж 3—5 поселень, таких, як Чортова-те-І, площею біля 1 га. Насправді, кількість подібних селищ була на багато більшою. Доводиться припустити, що освоєння Нижнього Побужжя та прилягаючої полоси Чорноморського узбережжя в значній

¹¹ Козуб Ю. І. Вказ. праця, с. 29.

¹² Там же, с. 29—30.

¹³ Там же, с. 24.

мірі проходило за рахунок припливу переселенців ззовні. Подібне явище, характерне для античності, спостерігалося і в інших районах Північного Причорномор'я — досить вказати на Боспор, куди, за даними Діодора (ХХ, 25), переселилась тисяча каллатійців. Що ж до Побужжя то визначити, звідки прибули сюди нові іммігранти, досить важко через недостатню кількість фактичного матеріалу.

Треба сказати, що в IV ст. до н. е. в Елладі утворився надлишок населення. Ця обставина привела багатьох тогочасних політичних діячів та філософів, ще задовго до Олександра Македонського, до думки про необхідність загальногрецької загарбницької війни проти Персії. Що ж до імміграції в Побужжі на початку IV ст. до н. е., слід зазначити, що, по-перше, певну роль могло зіграти закінчення Пелопонеської війни в 404 р. до н. е., в якій брало участь багато держав Середземномор'я та Південного Причорномор'я. Закінчення війни, без сумніву, сприяло активізації міжполісної торгівлі, загальному поліпшенню економічної кон'юнктури і, головне, полегшило еміграцію в Побужжя. По-друге, в античному світі приплив значної кількості переселенців на територію, яку контролював поліс, найчастіше був викликаний політикою підтримки цієї держави¹⁴. Можливо, що і Ольвія на початку IV ст. до н. е. свідомо стимулювала імміграцію.

Виходячи з цього, можна зробити такі висновки. «Внутрішня колонізація» першої четверті IV ст. до н. е. проводилася ольвійським полісом свідомо. Метою її було послаблення внутрішніх соціальних суперечностей і встановлення протекторату над о. Зміїним (Левка), що демонструють прагнення і можливість для контролю над досить значною ділянкою морського торгового шляху.

Заслуговує на увагу питання про соціальне становище жителів периферейних поселень. На жаль, прямі дані про це відсутні. Можна лише вважати, виходячи з загальногрецької практики, що, прибувши на Побужжя, іммігранти не мали всієї повноти громадянських прав. Тому на периферії могли проживати як повноправні громадяни, виходці з Ольвії та їх потомки, так і неповноправні вільні — іммігранти.

На думку деяких дослідників, серед мешканців урбанізованих селищ перебували також і іноземні елементи — вихідці з різних причорноморських племен¹⁵. Цілком імовірно, що вони становили якусь частину неповноправних вільних. Однак в більшості ці люди були очевидно, рабами. Скіфські та фракійські раби у великій кількості надходили до різних грецьких полісів, починаючи ще з VI ст. до н. е., було б дивно, якби вони не потрапили до Ольвії та на приольвійські поселення.

Перший етап загального розвитку ольвійського поліса закінчується на рубежі другої та останньої третини IV ст. до н. е. До цього часу відносяться сліди руйнувань і послідуючих за ними масових перебудов на багатьох поселеннях Нижнього Побужжя. Аналогічна картина чітко простежується на ольвійських теменосі та агорі. Ці руйнування прийнято пов'язувати з невдалим походом на Ольвію македонського полководця Зопіріона в 331 р. до н. е.¹⁶ За свідченням античних авторів, взяти місто не вдалося, а під час відступу його було вбито скіфа-

¹⁴ Яйленко В. П. Древнегреческая колонизационная практика.— ПГКСВП, с. 71.

¹⁵ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1974.

¹⁶ Леви Е. И. Итоги раскопок Ольвийского теменоса и агоры (1951—1960).— В кн.: Ольвия. Теменос и агора. М., Л., 1964, с. 5; Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.— Там же, с. 39, примеч. 5; Славин Л. М. Раскопки западной части Ольвийской агоры (1956—1960 гг.).— Там же, с. 192, 223; Славин Л. М. Итоги изучения Ольвийской хоры.— ХКААМ, с. 181—182; Рубан В. В. Из истории ольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. э.— В кн. Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья, с. 82.

ми. В усякому разі, події 331 р. значно вплинули на подальшу історію полісу.

Протягом другого етапу ольвійський поліс знаходиться в стані максимального процвітання, порівняно зі своєю попередньою і наступною історією. Зруйновані Зопіріоном селища та міські райони швидко відбудовуються. Освоюються нові території, наприклад, пониззя Березанського лиману. Загальна кількість населених пунктів на периферії різко збільшується, причому поряд з урбанізованими селищами в великій кількості з'являються пам'ятки раніше невідомого типу — елліністичні колективні садиби, які одержали в літературі не зовсім правомірну назву «вілли»¹⁷.

Колективні садиби являли собою великі, окрім розташовані будови, квадратно-прямокутної або ромбовидної форми в плані. Навколо одного, рідше двох внутрішніх дворів, розташувались ряди приміщень. Площа будов досягала 2 тис. м².

Одна з таких пам'яток — садиба № 1 у Дідової Хати розкопана майже повністю В. В. Рубаном (не досліджена лише частина внутрішнього подвір'я, зайнята сучасними будовами). Площа будівлі становить 1200 м², з них біля 620 м² — внутрішнє подвір'я, вимощене величими вапняковими плитами. В його південно-західній частині знаходився колодязь. З чотирьох сторін подвір'я оточене рядами приміщень, які, розташовані в західному та східному рядах, з'єднувались в двокімнатні секції-квартири: вхід з півдня веде в одне з приміщень такої секції, а звідти — до іншої кімнати. В північному та південному рядах аналогічні квартири були трикімнатними. Всього відкрито 12 секцій, що налічували 29 приміщень. Садиба мала два входи — з півночі та півдня. Речові знахідки, за своїм складом близькі до матеріалів урбанізованих селищ, характеризуються порівняною бідністю, наприклад, використанням більшої кількості ліпних посудин, ніж кружальних.

Виникають два тісно пов'язані питання: яким чином нашестя македонського війська на чолі з Зопіріоном закінчилось різким збільшенням кількості населених пунктів і, значить, чисельності населення Нижнього Побужжя, а також чим пояснити масову появу колективних садиб — пам'яток невідомого раніше типу?

На наш погляд, відповіді на це питання можуть дати свідчення античного автора Макробія (*Saturni*, I, II, 33), який вказує на те, що для того, щоб витримати осаду Зопіріона, ольвіополіти звільнили рабів, дарували громадянські права іноземцям та ліквідували боргові зобов'язання. Треба сказати, що греки досить часто вживали такі заходи в подібних ситуаціях. Наприклад, дещо раніше, після битви при Херсонесі в 338 р. до н. е., в подібній ситуації знаходилися Афіни¹⁸. Для ольвіополітів ці заходи пом'якшенню соціальних суперечностей з метою змінення внутрішньої єдності були, судячи з усього, дуже необхідні. Свідченням гостроти внутрішніх конфліктів в Ольвії другої половини IV ст. до н. е. може бути відкрита на некрополі яма з рештками кістяків 52 чоловік, вбитих камінням та стрілами, причому на ногах двох кістяків були залізні кайдани¹⁹. Очевидно, за часів походу Зопіріона соціальні суперечності в полісі були загострені і вказівки Макробія про заходи, вжиті ольвіополітами для змінення внутрішньої єдності перед лицем зовнішньої небезпеки, достовірні.

¹⁷ Рубан В. В. Античная усадьба на побережье Бугского лимана.—АО 1973 г. М., 1974, с. 335, 336; Рубан В. В., Буйских С. Б. Исследования в урочище «Дидова Хата».—АО 1975 г. М., 1976, с. 386; Рубан В. В., Рычка В. М. Исследования античных памятников близ Ольвии.—АО 1976 г. М., 1977, с. 362; Рубан В. В., Отрешко В. И. Раскопки поселения Чертковатое.—АО 1975 г. М., 1976, с. 387.

¹⁸ Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э. Л., 1980, с. 28.

¹⁹ Козуб Ю. И. Раскопки предметства и некрополя Ольвии.—АО 1974 г. М., 1975, с. 295—296.

В цьому випадку повинно було відбутися приблизно таке. По-перше, чисельність громадян полісу збільшилась за рахунок неповноправних вільних. Оскільки більшість мешканців неукріплених периферійних селищ під час війни, без сумніву, сковалася за ольвійськими стінами і поповнила ряди захисників міста, то треба вважати, що ті, хто раніше не мав громадянських прав (приплив іммігрантів напочатку IV ст. до н. е.), одержали їх під час осади Зопіріона. По-друге, з цього часу основну масу неповноправних вільних становили звільнені раби. По-третє, оскільки античний спосіб виробництва в значній мірі засновувався на використанні рабської праці, то після відступу Зопіріона ольвіополіти повинні були отримати значну кількість нових рабів. Внаслідок цього і могла зрости загальна кількість населення ольвійського полісу в останній третині IV ст. до н. е.

З цими ж подіями співпадає і поява на Ольвійській периферії колективних садиб. Розглянемо декрет на честь Протогена (ІРЕ, I², № 32), який відноситься, на наш погляд, до часу не пізніше останньої чверті III ст. до н. е. і вміщує інформацію про ольвійську периферію більш раннього часу²⁰. В цьому епіграфічному документі згадано такі групи жителів ольвійського полісу: громадяни, іноземці-ксени, раби та мікселліни. Як співвіднести ці групи з різними типами населених пунктів?

Основним місцем проживання громадян полісу було місто, а до селіністичного часу — урбанізовані селища. Іноземці-ксени могли жити де завгодно. Та, судячи з контексту, це були громадяни-торгівці і, мабуть, ремісники. Єдиний іноземець, конкретно згаданий в декреті, був лихварем і жив в Ольвії. Раби, взагалі, так само могли бути скрізь. Цікаво, що в декреті вони названі *οἰκεῖαι*, що має відтінок «домашні раби, слуги, челядь». Очевидно, вони знаходились із своїми господарями в Ольвії та урбанізованих селищах. Залишаються мікселліни. Метод виключення дозволяє припустити, що вони жили в колективних садибах. Розглянемо таку можливість детальніше.

Часто в мікселлінах вбачають змішане напівварварське плем'я, незалежне від Ольвії. Однак Н. В. Шафранська досить переконливо показала, що це була група неповноправних жителів поліса, політичний статус яких міг бути близьким до статусу метеків²¹.

З тексту Протогенівського декрету видно, що мікселліни, які назвали в ньому «прикордонними», мешкали не в місті, а на периферії. Згадується і їх чисельність — не менше 1500. Необхідно відмітити, що в давнину до уваги бралася лише кількість дорослих чоловіків, а не всього населення в цілому. В даному випадку кількість мікселлінів визначено в зв'язку з воєнними діями — в останню війну вони воювали разом з громадянами, а при чутках про галатське нашестя прониклися «зрадницьким настроєм». Судячи з такого контексту, 1500 чоловік — це чисельність бойових загонів мікселлінів. Вважається, що ополчення може складати до $\frac{1}{6}$, а в критичній ситуації до $\frac{1}{5}$ загальної кількості населення²². З цього виходить, що всього мікселлінів разом з жінками, стариками та дітьми було приблизно від 7500 до 9000 чоловік. Перша цифра, мабуть, близчча до істини, оскільки згадана в декреті ситуація була дійсно критичною. Для порівняння нагадаємо, що населення Ольвії, за досить аргументованими підрахунками Л. М. Славіна, не перевищувало 12—15 тис. чоловік²³. Таким чином, зрада мікселлінів була болючим ударом як по воєнному, так і по економічному потенціалу поліса.

²⁰ Латышев В. В. Исследования об истории государственного строя города Ольвии. СПб., 1887.

²¹ Шафранская Н. В. О мікселлінах.— ВДИ, 1956, № 3, с. 37—48.

²² Chandler T., Fox G. 3000 years of Urban Growth. New York, 1974, p. 6.

²³ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н.э.— СА, 1958, № 28, с. 295.

Де ж на периферії могли розміщуватись мікселліни? Урбанізовані селища відпадають — вище ми привели докази тому, що до того часу вони належали, переважно, громадянам поліса. Крім того, сумарна площа порівняно мала і на ній навряд чи могла розміститись така кількість населення. Залишаються лише колективні садиби. Не можна не відмітити, що густота населення на них набагато більша, ніж в селищах. Наприклад, якщо в садибі № 1 біля Дідової Хати проживало 12 сімей, то неважко підрахувати, що на кожну сім'ю припадала в 2—3 рази менша кількість житої площи, ніж на власників 150—200-метрових будинків в урбанізованих селищах. Що стосується добре вивченого району поблизу с. Прибузьке (Б. Чортовате), розташованого в кількох кілометрах на північ від Ольвії, де поряд з поселенням Чортовате-І площею близько 1 га існувало не менше 7 колективних садиб, то з'ясовано, що в кількісному відношенні мешканців останніх було більше, ніж жителів селища.

Можна підрахувати, що для розміщення мікселлінів необхідно понад 100 садиб, аналогічних розкопаним біля Дідової Хати. Однак трапляються будови майже вдвічі більші за площею. А значить, треба вважати, що загальна кількість даних будов не перевищувала 78. Цифра, на наш погляд, цілком реальна. Даний тип археологічних пам'яток виділений лише кілька років тому, проте уже зараз на правому березі Бузького лиману на північ від Ольвії відомо близько 30 садиб. Крім того, маємо всі підстави стверджувати, що саме садибами була більшість елліністичних поселень, зафікована розвідувальними роботами по берегах Дніпровського та Березанського лиманів.

Хотілося б звернути увагу, що паралельне існування селищ і садиб дозволяє припустити якісь відмінності в соціальному стані іх мешканців. Жителі селищ були домовласниками, які вели самостійне господарство. На садибах же під одним дахом об'єднані кілька сімей, наприклад, в Дідовій Хаті — 12. Господарство їх було відокремлено. Вогнище, зернотерки вони самостійно купували та продавали, про що свідчать знахідки ольвійських монет та мірних ойнохой, клеймених ольвійськими агорономами. В той же час факт їх проживання під одним дахом може свідчити про спільну виробничу діяльність, яка навряд чи обмежувалась будівництвом самої споруди — садиби. На жаль, з публікацій неясно, чи були у них спільні господарські приміщення, наприклад, для худоби або для зберігання зерна та сільськогосподарського інвентаря. Останнє уявляється найбільш вірогідним — досить згадати гіантське елліністичне зерносховище, відкрите в Варваровці²⁴. В усякому разі жителі колективних садиб не були повністю самостійними господарями. З іншого боку, це і не раби класичного типу. В них було б досить важко бачити згаданих в Протогенівському декреті *οιχεται*, тобто домашніх рабів. Ким же були за своїм соціальним станом мешканці садиб?

В зв'язку з цим запропонуємо таку гіпотезу. Як уже згадувалось, під час війни з Зопіріоном, ольвіополіти звільнили рабів. В античному світі подальша доля таких людей залежала від конкретних обставин. Коли сіракузький тиран Діонісій звільняв рабів політичних суперників, він хотів використати цих людей як соціальну опору. Для цього Їм надавались права громадянства. Вони одержували ділянки землі та будинки і навіть дружин і дочек їх колишніх власників (Diod. XIV, 7, 4—5). В такому розвинутому торговельному осередку, як Афіни, звільненим рабам неважко було знайти роботу, багато з них, ще до звільнення, працювали наймитами, віддаючи частину заробітка господарям. В римській імперії звільнені раби в великій кількості ставали

²⁴ Синицин М. С. Поселення в с. Варваровка за розкопками 1938 р.— Праці ОДУ, т. 149. Сер. іст. наук, вип. 7; Археол. зб., 1959, I, с. 113—193; Шульц П. К. Ями-жилища в скіфському поселенні близ г. Ніколаєва.— КСИИМК, 1940, 5, с. 71—75.

колонами: їм давали землю, наділяли сільськогосподарським інвентарем, робочою худобою та зерном²⁵. Цілком імовірно, що становище мешканців садиб Побужжя було в якісь мірі подібним до становища римського колона. Ольвійські ж раби, звільнivшись, не мали ні громадянських прав, ні засобів до існування. Природно, що для більшості з них не залишалось нічого іншого, як потрапити в економічну залежність від ольвійських багатіїв. Найбільш перспективною галуззю економіки де використовувались звільнені раби, було сільське господарство. Площою землі в Побужжі для цього було достатньо. Безсумнівно, що Ольвії в цей час були особи, такі як Протоген або його батько, які володіли значними коштами для фінансування різноманітних економічних заходів. Багатії могли вкладати гроші в будівництво садиб забезпечувати нових «вільних» необхідними для ведення господарства знаряддями праці, худобою, зерном; також утримувати їх доки не буде зібрано перший врожай. По своїй суті, це була експлуатація робітників, оскільки їм залишалась лише частина продукції. Іншими словами, був створений досить численний прошарок орендарів-боржників Мешкання їх в колективних садибах полегшувало і керування господарством, і відчуження на користь кредитора-землевласника колективно створеної продукції. Таке припущення пояснює, зокрема, у який спосіб великі запаси зерна нагромаджувалися у окремих осіб, таких як Протоген. В декреті на честь цього ольвіополіта згадуються періодичні нестачі хліба, причому причинами висуваються не перебої в торгівлі з якимись місцевими племенами, а війни та неврожай. Володій Протоген, скажімо, кількома садибами на лівому березі Бузького лиману, де вони б не страждали від ворожого нашестя, і джерело його хлібних запасів буде очевидним.

Нашу гіпотезу підтверджують дані демографічного характеру. В Ольвії мешкало до 15 тис. чоловік, або 2—3 тис. сімей. Вже на рубежі VI—V ст. до н. е. тут були люди, які володіли кількома робами²⁶.

Якщо в 331 р. на сім'ю припадало по одному рабу, то кількість звільнених могла досягати 2—3 тис. Крім того, серед звільнених, мабуть, були не лише міські раби, але й такі, які належали жителям периферії. Враховуючи природний приріст населення, загальна кількість вільновідпущеників-мікселлінів цілком могла через кілька десятиріч (до часу Протогена) досягти 7500 чоловік.

Мешканці колективних садиб у нашому варіанті могли бути назовані мікселлінами. По своєму етнічному походженню ці люди повинні були представляти змішення різних племен, в тому числі і грецького. Цілком ясний також еллінський характер їх матеріальної та духовної культури.

Приблизно з середини III ст. до н. е. Ольвія вступає в період кризи та занепаду. В цей час перестає існувати більшість населених пунктів ольвійської периферії як убанізовані селища, так і колективні садиби.

В науковій літературі наводились припущення, що загибель елліністичних поселень ольвійської хори пов'язана з активізацією скіфських або сарматських племен²⁷. На наш погляд, ця думка помилкова. Для реконструкції подій, які привели до загибелі більшості приольвійських поселень, спробуємо систематизувати дані, що мають пряме відношення до розглядуваного питання.

²⁵ Ранович А. Колонат в римском законодательстве II—V вв.— ВДИ, 1951, № 1, с. 83—109; Сергеев В. С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи.— ВДИ, 1938, № 3, с. 115—132.

²⁶ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань.— ВДИ, 1971, № 4, с. 98.

²⁷ Брашинский И. Б. Рец. на кн.: Wąsowicz A. Olbia et son territoire. Paris, 1975.— СА, 1977, N 3, с. 301.

Насамперед у середині III тис. до н. е. закінчили існування практично всі поселення від правого берега Бугу до правого берега Дністра, за винятком Ольвії та Тіри, причому відбулося це без будь-якого зв'язку з етнічною належністю жителів: серед цих населених пунктів були також гетські (Дністровське Правобережжя), скіфські (Дністровське Лівобережжя) і грецькі (Подністров'я, Побужжя та проміжні території узбережжя Чорного моря). Виходячи з аналізу керамічного матеріалу та монет, ці райони обезлюдніли протягом короткого часу наприкінці другої — початку III четверті III ст. до н. е.²⁸ В той же час поселення лівого берега Бузького лиману опинилися, виходячи з усього, не зайнаними подіями, що відбувались²⁹. Остання обставина заперечує припущення про скіфський чи сарматський напад зі сходу. Можна вказати також на декрет на честь Протогена, який свідчить про відсутність агресивності з боку скіфських чи сарматських сусідів Ольвії. Скіфи, фісамати та савдарати намагались сховатись за ольвійськими оборонними спорудами. Цар Сайтафари, численні саї та іх скептухи обмежуються вимаганням «періодичних подарунків», причому, зважаючи на економічні труднощі Ольвії, грекам навіть надається відстрочка на кілька років.

Розглядаючи ситуацію в Подністров'ї, А. І. Мелюкова запропонувала два пояснення³⁰. Перше зводиться до того, що загальний занепад економіки античних держав, пов'язаний з скороченням хлібної торгівлі, підривав економічну базу аграрних поселень. Друге зв'язує загибель поселень Подністров'я з походами кельтських племен, які відображені в Протогенівському декреті.

Перше пояснення досить спірне, оскільки торгово-економічні фактори привели б швидше до змін в структурі господарства, ніж до масової загибелі поселень. Крім того, щодо Ольвії — то не можна стверджувати, що хліб був її непотрібен — в Протогенівському декреті згадуються періодичні неврожаї та катастрофічні нехватки зерна. Отже, не падіння попиту на хліб привело до загибелі поселень, а, навпаки, їх загибель привела до скорочення експорту зерна, а в Ольвії майже до голоду.

Що ж до другого пояснення — активності галатів та скірів, то з ним важко не погодитись. Декрет на честь Протогена свідчить про загрозу від цих племен. Привертає увагу і той факт, що одночасно з загибеллю поселень в Подністров'ї та Побужжі з'являються городища на Нижньому Дніпрі. В їх культурі помітний сильний західний вплив — гето-фракійський, кельтський, що пояснюється дослідниками з просуванням на схід кельтів та фракійців³¹. Спробуємо реконструювати події цього часу.

Поселення Подніпров'я, за спостереженнями А. І. Мелюкової, не були розгромлені зненацька, «создается впечатление, что поселения были просто оставлены жителями, переселившимися в какие-то другие места»³². Переселитись вони могли лише на схід. Аналогічну картину висвітлює і Протогенівський декрет: при звітці про підготовку походу

²⁸ Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени у села Николаевка. М., 1975, с. 62—64, 198; Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднепровья в IV—III вв. до н. э.— В кн.: Проблемы скіфской археологии. М., 1971, с. 39—54; Діамант Э. И. Монетные находки Кошарского поселения (к вопросу о западной границе Ольвийского полиса).— В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья, с. 241—249; Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений Правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. э.— Там же, с. 80—83.

²⁹ Штительман Ф. М. Поселения, городища и могильники побережья Бугского лимана: Канд. дис.—Архів ІА АН УССР, 1956.

³⁰ Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднестровья..., с. 54; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скіфского времени..., с. 199.

³¹ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 246; Вязьмітіна М. І. Золота Балка. К., 1962, с. 230—231.

³² Мелюкова А. И. Поселение и могильник..., с. 198.

галатів на скірів, рятуючись від їх жорстокості, племена скіфів, савдаратів та фісматів намагались сховатися за ольвійськими укріпленнями. В цих племенах вбачають звичайно найближчих кочових сусідів поліса. В декреті про це вказівок немає, проте для кочовиків загроза подібного походу навряд чи була такою небезпечною. Прикладом може служити похід Дарія. Крім того, за археологічними даними, події середини III ст. до н. е. на придністровських кочовиках не відбились — вони продовжували кочувати в цих краях і в більш гізний час³³. Виходячи з цього, очевидно, в ольвійському декреті згадуються осілі племена, які під натиском кельтів почали відходити з району Подністров'я на схід. Оскільки в Ольвії вони притулку не одержали, їм не залишилось нічого іншого, як просуватися далі по Дніпру. Ці біженці могли скласти один з компонентів населення нижньодніпровських городищ. Сильний західний вплив на культуру цих пам'яток цілком припускає таку імовірність.

Більшість мешканців правобережних поселень Бузького лиману також встигли, судячи з усього, завчасно залишити свої житла. При цьому деякі з них, наприклад жителі садиби № 1 біля Дідової Хати, повинні були покинути більшу частину свого майна. Для нас великий інтерес становить подальша доля цього населення. Залишаючи в стороні тих, хто міг загинути або потрапити в полон, розглянемо можливі варіанти про населення, що залишилось.

По-перше, правомірно говорити про зосередження якоїсь частини населення периферії в Ольвії. Багато дослідників на підставі вивчення як міських кварталів, так і некрополя Ольвії, дійшли висновку про значне зростання населення міста у другій половині III ст. до н. е. Даний висновок був використаний як спростування точок зору В. В. Латишева та А. Н. Зографа про економічну кризу полісу у згаданий час³⁴. Між тим ясно, що якщо чисельність міського населення Ольвії в цей період дійсно зросла, то пояснити це треба не розквітом економіки, а зосередженням біженців з поселень ольвійської хори. Така картина доповнює сьогоднішнє наше уявлення про кризу Ольвійської держави і дозволяє пов'язати її з спустошенням Нижнього Побужжя.

По-друге, частина населення могла виселитись з Побужжя і скласти один з компонентів населення нижньодніпровських городищ. Швидше це могли зробити представники соціальних низів. Протогенівський декрет повідомляє, що раби та мікселіни «спокушались ворогами». За припущенням М. В. Парович, це значило, що раби розбіглися, як це іноді відбувалося при сприятливих обставинах і в інших районах античного світу³⁵. Дослідники, які вивчали матеріальну та духовну культуру мешканців нижньодніпровських городищ, вже давно дійшли висновку про присутність серед них вихідців з Нижнього Побужжя³⁶.

І по-третє, деяка частина жителів ольвійського поліса переселилася до інших еллінських осередків Причорномор'я та Середземномор'я. Подібні міграції населення досить характерні для античності, про що свідчать епіграфічні дані. В Протогенівському декреті вказується, що при звістці про похід галатів на скірів багато громадян та іноземців залишили місто. Інші готувались наслідувати їх приклад. Ці свідчення

³³ Мелюкова А. И. Население Нижнего Поднестровья..., с. 54.

³⁴ Парович М. Б. Про історичну топографію Ольвійського некрополю.—АН 1962, вип. 11, с. 33—38; Шафранская Н. В. К вопросу о кризисе Ольвии в III в.—ВДИ, 1951, № 3, с. 10.

³⁵ Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии элленистического времени. Київ, 1974, с. 156.

³⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 141, 246; Вязьмітіна М. І. Золота Балка, с. 128—137, 142—145, 211—213, 230—231; Вязьмітіна М. І. Терракотовые статуетки из с. Золотая Балка.—В кн.: Терракоты Северного Причорноморья. М., 1970.—САИ ГІ—ІІ, с. 57.

підтверджуються мілетськими списками, де відновлюються етнікони ольвіополітів³⁷. В даному випадку емігранти могли скористуватись договором про Ікополітії між Ольвією та Мілетом.

Показово, що багато ольвійців, які належали до всіх соціальних верств — громадяни, іноземці, раби та мікселліни, не пов'язували свою подальшу долю з Ольвією як це було під час походу Зопіріона. Причина цього явища не в тому, що галати були небезпечнішим та могутнішим ворогом, ніж македоняни (місто не змогли взяти ні ті, ні іші), а в якихось внутрішніх обставинах, непримирених соціальних суперечностях ольвійського суспільства, політичній слабкості самої держави.

Таким чином, під час галатського нашестя ольвійський поліс втратив значну частину свого демографічного, економічного та воєнного потенціалу, який не вдалося відродити.

Період кризи та занепаду висвітлює незначна кількість фактичного матеріалу. На першому етапі (середина III — друга половина II ст. до н. е.) периферійні населені пункти продовжували існувати лише на лівому березі Бузького лиману. Однак до проведення розкопок про них не можна сказати будь-що конкретне. На Правобережжі Бузького лиману, мабуть, проводились деякі спроби відновлення аграрних поселень. Поховання цього етапу відкриті в Маріїнському могильнику³⁸, однак на самих поселеннях ніяких слідів життя не простежено.

В другій половині II ст. до н. е. ольвійський поліс знову переживає воєнний розгром. Гинуть поселення лівого берега Бузького лиману. В самому місті руйнуються житлові квартали, на теменосі розбираються храми та головний алтар з мармуру (на його місці пізніше був зроблений дерев'яний)³⁹. Існує думка, що місто було взяте скіфами⁴⁰. Цілком імовірно, що ця подія була зв'язана з походами західних племен. Н. Н. Погребова справедливо відмічала, що взагалі в III—І ст. до н. е. відбувався постійний натиск з заходу, про що свідчать проникнення в Побужжя та Подніпров'я гето-фракійської та кельтської кераміки, прикрас, зброї, а також поховання кельтського воїна на Бузі⁴¹. Про активність в Північно-Західному Причорномор'ї гето-фракійських, кельтських і, можливо, германських племен згадують різні письмові джерела⁴². За свідченням Діона Христостома (Ог., XXXVI), скіфи навіть допомогли відбудувати місто після його зруйнування гетами.

Останній хронологічний етап (кінець II — середина I ст. до н. е.) є одним з найменш досліджених в ольвійській історії. За нумізматичними даними, розгромлений поліс підпадає під залежність Скіфського царства в Криму. Виходячи з знайдених в Неаполі Скіфському напису Посідея, сина Посідеєва (ІРЕ, 1², № 672), посвяченю Ахіллу — володарю Левки за перемогу над «піратствуючими сатархеями» — скіфи за допомогою ольвіополів намагалися контролювати морські торговельні шляхи на схід від Дунаю. Після поразки скіфів в боротьбі з Мітрідатом Ольвія потрапила під владу останнього. Декрет на честь Нікерата свідчить про якісні постійні сутички поліса з сусідами. Для зміцнення оборони міста Мітрідат розмістив в Ольвії гарнізон та переселив сюди арменійців, мабуть, жителів Армени, передмістя Синопи⁴³. За тверджен-

³⁷ Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии.— ВДИ, 1939, № 3, с. 265—266, 36—37.

³⁸ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn.— PZ, Bd 5, 1913.

³⁹ Карасев А. Н. Монументальные памятники..., с. 32.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Погребова Н. Н. Указ. соч., с. 246.

⁴² Карышковский П. О. История и ее соседи во II—I вв. до н. э.— ВДИ, 1978, № 3, с. 115—121.

⁴³ Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М., 1953, с. 38—42.

ням Діона Хрізостома (Or., XXXVI), близько середини I ст. до н. е. поліс був розгромлений гетами.

Археологічні дані, які відносяться до даного етапу, практично відсутні. Поселення цього часу на ольвійській периферії невідомі. Що являє собою безпосередньо місто, залишається невідомим. Як відмічало багато дослідників, така важлива в історії Ольвії подія, як гетський розгром, зовсім не простежується. Мабуть, правий О. М. Карасьов, на думку якого місто перебувало в такожу жалюгідному стані після тяжких подій кінця II ст. до н. е., що на тлі зруйнувань цього часу дії гетів були зовсім непомітними.

Такі основні історичні події, які зумовили спочатку бурхливий розв'язок, а потім — кризу та занепад Ольвійської держави в IV—I ст. до н. е.

В. М. ОТРЕШКО

Із історії Ольвійського полиса в IV—I вв. до н. э.

Резюме

В статье предлагается возможная реконструкция исторических событий, следствием которых явилось массовое появление, а затем исчезновение поселений ольвийской хоры. Рассматриваются причины и характер освоения Нижнего Побужья в IV в. до н. э., предлагается новая интерпретация миксэллинов из Протогеновского декрета; на основании эпиграфических данных сделан вывод о преобладающей роли кельтов и фракийцев в упадке ольвийской хоры; прослеживается судьба населения ольвийской периферии после гибели многочисленных аграрных поселений.

Г. О. ПАШКЕВИЧ, В. О. ПЕТРАШЕНКО

Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—Х ст.

При розкопках значне місце належить залишкам, що відбивають господарську діяльність. Заняття населення майже завжди розглядаються при публікації тієї чи іншої пам'ятки. Тому питанням господарства слов'ян приділяють увагу багато дослідників¹.

Серйозну увагу в дослідженнях приділено розробкам по вивченю землеробства. Це перш за все робота В. І. Довженка «Землеробство Древньої Русі», яка не втратила свого значення і в наш час, а також роботи В. П. Левашової, Ю. О. Краснова, О. В. Кір'янова².

Проте ще відчувається недолік в дослідженнях таких питань, як локальні особливості землеробства окремих районів, що знаходять відображення в складі культурних рослин, сільськогосподарській техніці, системах землеробства, прийомах ведення землеробського господарства. Як відмічає Ю. О. Краснов, з'ясування цих проблем може дати багато для вивчення етнічної історії, тому що особливості землеробської культури при певних умовах на довгий час закріплюються традицією і можуть стати відображенням етнічної специфіки певного народу³.

¹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 64—114; Ляпушкін И. И. Новотроицкое городище.—МИА, 1958, с. 74, 211—226.

² Левашова В. П. Сельское хозяйство.—Тр. ГИМ, вып. 32, с. 19—93; Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы.—МИА, 1973, № 174, с. 3—86; Кирьянов А. В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв.—МИА, 1959, № 85, с. 306—323; Кирьянов А. В. К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв.—КСИИМК, 1952, вып. 47, с. 153.

³ Краснов Ю. А. Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии.—КСИА АН СССР, вып. 118, с. 67.

В даній статті зроблено спробу розглянути питання господарства населення лісостепового Правобережного Подніпров'я кінця I тис. н. е. на підставі знахідок із слов'янського городища Монастирсьок (VIII—X ст.), Канівського поселення (VIII—X ст.), поселення Макарів Острів (VIII—IX ст.) та Сахнівки (VIII ст.).

Вирощувані рослини. Відомості про сільськогосподарські культури у населення лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. отримані внаслідок палеоботанічного аналізу матеріалів з городища Монастирсьок. Частково результати досліджень вже опубліковано⁴.

Слов'янське городище між хут. Монастирсьок та с. Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл. являє великий інтерес для палеоетноботаніків. Пожежа, внаслідок якої зникло городище в X ст. під час нападу ворогів, зберегла, як це не парадоксально звучить, в обугленому стані цінні свідоцтва побуту наших предків, до числа яких відносяться також залишки їстівних та технічних рослин. Покрівлі, що впали під час пожежі, створили особливі умови температурного режиму, при якому зернівки, що були у житлах, не згоріли, а обуглились. Саме такий процес рівномірного прогрівання відбувається при утворенні деревного вугілля. В цих умовах зернівки зберігають свої морфологічні ознаки, за виключенням розмірів. Встановлено, що при обугленні довжина зернівки зменшується, а ширина дещо збільшується⁵.

Аналіз матеріалів з архіву Інституту археології АН УРСР, а також дослідження нових розкопок 1979—1980 рр. дали цікавий додатковий матеріал і значно розширили відомості, отримані і опубліковані раніше. Це, по-перше, відомості щодо вирощуваних рослин кінця I тис. н. е. на території Правобережного Подніпров'я, а по-друге, знахідки обугленіх рослин, з'язані з точно датованими комплексами другої половини VIII — середини X ст.

Зупинимось на описові знахідок культурних рослин. У 1974 р. серед розвалу печі-кам'яники в житлі № 5 виявлено декілька обугленіх грудок. Частина з них була утворена з насіння льону, що при обугленні спеклися разом в щільну грудку, частина — з обугленого проса або пшона (без лусок). А в житлі № 6 виявлено обуглені насінини проса у вигляді грудок з характерним чорним блиском (рис. 1, 7).

В 1980 р. в ямі № 104 виявлено насіння льону в грудках. Збереглося воно тут значно гірше: дуже обгоріло, оболонки сильно пошкоджені, легко руйнуються, а самі грудки крихкі, розсипаються.

Знахідки 1979 р. більш різноманітні. Тому на описові їх зупинимось дещо детальніше. Палеоботанічний матеріал отримано шляхом збору обугленіх грудок при розкопках і промивках культурного шару.

В житлі № 21 виявлено декілька обугленіх предметів. Біля печі знайдено просо, запечене в грудках. Серед каміння, з якого було зроблено піч, знаходився обуглений предмет круглої форми. Це виявився кусок колоди, який використовувався як вулик, так звана «ду-плянка». Деревина слабо обгоріла і всередині збереглись сліди сот ячеїстої структури, шматочки аморфної чорної блискучої речовини (швидше за все, мед), головки та хітинові оболонки черев бджіл, пусті всередині * (рис. 1, 1). Шматок колоди було промито на ситі з діаметром отворів 1 мм, після чого серед невеликих шматочків деревини, обугленого меду, вугликів залишились: одна зернівка пшениці двозернянки та одна пшениці карликової, п'ять зернівок жита, дві зернівки проса, три ячменю плівчастого.

⁴ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Палеоботанические исследования раннеславянского городища у хут. Монастырек.— В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 86—96.

⁵ Helbaek H. The Fyrkat grain. A Geographical and chronological study of rye.—Fyrkat. En Jysk vikingeborg. København, 1975, s. 3—4.

* За визначенням, що було проведено співробітником Інституту зоології АН УРСР А. П. Ромасенко, залишки належать бджолі медоносній (*Apis mellifera L.*).

Серед того ж таки каміння виявлено грудку коричневого кольору. Аналіз в лабораторії показав, що вона утворена з насіння так званого курячого проса.

Велика кількість обвуглених зернівок виявлена в слабообвулених сірій глині, що являє собою фрагменти жаровні, які знаходились та

Рис. 1. Монастирськ.

1 — залишки головок бджіл; 2 — зернівки пшениці двозернянки; 3 — зернівка пшениці карликової; 4 — зернівки ячменю півчастого; 5 — зернівки жита; 6 — зернівки вівса; 7 — грудка з обвуглених зернівок проса.

кож поруч із піччю. Частина цих зернівок належить пшениці двозернянці (подекуди збереглись не тільки зернівки, а навіть і колоски з двома зернівками в них), частина — житу. На одному з шматків обмазки зберігся відбиток частини колоса забур'янювача жита — бромусу житнього (рис. 3).

В глиняному тісті жаровні залишились також заглиблення, що утворилися при згоранні. Вивчення пластилінових муляжів з цих відбитків показало, що майже всі вони були утворені зернівками житла.

В житлі № 22 також було виявлено частину обвугленої колоди біля печі. В її заповненні знайдено три уламки обвуглених зернівок вівса та дві зернівки пшениці, яку за рядом морфологічних ознак віднесено до перехідної форми спельта/двозернянка. Саме такі зернівки траплялися серед обвугленої маси зерна в ямі № 15⁶. Обвуглений предмет з цього ж житла був умовно названий корзиною. Серед обвуглених

⁶ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Вказ. нраця, с. 90.

вигнутих гілок верби при дослідженні в лабораторії було виявлено три зернівки жита, одне насіння льону, декілька насінин щавлю та одне — бромусу житнього.

З культурного шару біля печі було відібрано одне відро землі. Цю землю промили через сито з отвором в 1 мм. Залишок на ситі важив 170 г і складався з крупнозернистого піску, дрібних уламків кісток, зубів та хребців гризунів, хребців та лусок риб, вугликів та обвуглених зернівок пшениці двозернянки — 4 шт., вівса — 2, проса — 9, жита — 1 шт. Тут же були дві насінини щавлю та верхня луска з насіння бузини чорної.

Зупинимось на описові знахідок рослинного походження.

Пшениця двозернянка (*Triticum dicoccum* Shgapk). Обвуглени зернівки, виявлені в тісті жаровні, дуже ламкі. Їх не можна виміряти. Деякі збереглися в колосках разом з лусками та члениками стержня колосу. А зернівки з культурного шару та з колоди мають видовжну форму, загострені верхівку та основу, пряму чевену та випуклу спинну сторони (рис. 1, 2).

Вимірюено три зернівки: їх розміри — $5,2 \times 2,8$; $5,4 \times 3,1$; $7,1 \times 3,8$ мм.

Пшениця спельта/двозернянка (*Triticum spelta/dicoccum*). Дві обвуглени зернівки виявлено в заповненні колоди. На відміну від двозернянки, ці зернівки мають плоску верхівку. До основи зернівка звужується. Розміри: $6,0 \times 3,2$; $6,2 \times 3,4$ мм.

Пшениця карлікова (*Triticum compactum* Host). Дві зернівки з колоди в житлі № 21 мають округлу форму, широкі верхівку та основу. Черевна борозна глибока (рис. 1, 3). Розміри: $4,0 \times 3,2$; $4,0 \times 3,1$.

Індекс співвідношення довжини до ширини має значення 1, 2, що відповідає саме тим параметрам, за допомогою яких відрізняють по зернівках в обвуглениому стані карлікову пшеницю від м'якої⁷.

Ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare* L.). Три зернівки плівчастого ячменю виявлено в заповненні колоди з житла № 21. Вони в плівках, овальні, витягнуті, асиметричні, з черевною бороздою, що розширяється до верхівки. В борозді є залишки квіткової луски (рис. 1, 4). Розміри: $6,0 \times 3,8$; $5,2 \times 3,1$; $6,4 \times 3,8$.

Плівчастий ячмінь серед маси зерна в ямі № 15 не виявлено. Там був тільки голозерний ячмінь.

Хоч знахідки плівчастого ячменю невеликі, все ж можна вважати, що жителі городища використовували в посівах обидві форми. Голозерний ячмінь не треба було очищати від плівок. Крім того, ячмінь цей більш витривалий та стійкий, ніж плівчастий, і так само, як і плівчасті пшениці, більш надійний при несприятливих умовах вирощування. Можливо, тому він користувався перевагою в посівах IX—X ст. в Правобережному Подніпров'ї.

Жито (*Secale cereale* L.) (рис. 1, 5). За формою всі обвуглени зернівки типові для тих, що має культурне жито. Вони видовжені, загострені до основи, з округлою або тупою верхівкою. Розміри: $5,6 \times 2,5$; $7,0 \times 2,9$; $5,4 \times 2,1$; $4,5 \times 2,0$ мм.

Овес (*Avena sativa* L.) (рис. 1, 6). Виявлено лише дві зернівки. Луски у них згоріли. Основи зернівок прямі, без «підковок», що свідчить про належність його до культурної форми, а не вівсюга звичайного, тобто польового бур'яну. Розміри: $7,0 \times 2,8$ мм.

Пророц звичайне (*Panicum milliaueum* L.). Знахідки цієї культурної рослини найбільш чисельні. Наслідки його вимірів наведено у табл. I.

⁷ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев, 1976, с. 85.

Рижій лляний (*Camelina linicola* Schimp.). Серед насіння льону у грудках можна було побачити насіння рижію лляного. Розміри та морфологічні особливості вказують на належність насіння рослині, що є звичайним бур'яном у посівах льону. Насіння невеликого розміру, має овальну форму, вздовж тіла проходять хвилясті бороздки. Середні розміри з 11 насінин: $2,1 (1,7-2,6) \times 1,44 (0,9-1,8)$ мм.

Таблиця 1

Номер житла	Кількість вимірюваних зернівок	Довжина	Ширина
№ 5	10	2,35 (2,0—3,0)	2,0 (1,8—2,2)
№ 6	8	2,13 (1,9—2,6)	1,86 (1,7—2,0)
№ 21	12	2,55 (2,0—3,0)	1,79 (1,3—2,2)

Лён культурний (*Linum usitatissimum* L.). До численних знахідок належить також лён, насіння якого утворює при обвугленні досить щільні шматки. Насіння плоске, овальне, поступово звужується догори, до носика. За морфологічними ознаками насіння льону належить до льону культурного (рис. 2, 1, 2). Розміри вимірів наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Житла	Кількість вимірюваних зернівок	Довжина	Ширина
житло № 5	24	4,02 (3,6—4,4)	2,15 (1,7—2,62)
яма № 104	20	3,87 (3,5—4,2)	1,73 (1,3—2,3)

За цими розмірами насіння відрізняється від рижію посівного (*Camelina sativa* Fries), сучасні рослини якого мають насіння, розмірами $1,5-2,3 \times 1$ мм⁸. Викопні насінини з середньовічних шарів Німеччини VIII—X ст. мали розміри $2,0-1,3$ мм⁹.

В давні часи рижій був відомий як бур'ян в посівах льону. Але завдяки наявності у насінні великої кількості олії цю рослину почали вирощувати як окрему культуру. Перші достовірні знахідки насіння рижію посівного відомі в Європі з гальштадських шарів¹⁰. До і в римський час це була добре відома культурна рослина. Але вже в середні віки знахідки її дуже рідко трапляються, що свідчить про втрату значення цієї рослини як культурної, хоча в деяких місцях її продовжували вирощувати майже до нашого часу¹¹.

Куряче або півняче просо, плоскуха звичайна (*Echinochloa crus galli* Roem et Schult) (рис. 2, 3). З першого погляду зернівки плоскухи звичайної дещо нагадують просо звичайне. Але різниця є, її видно навіть у полі. Просо спікається при обвугленні завжди у щільні грудки, які мають характерний чорний блиск. Відокремити зернівки із грудки досить важко — вони легко руйнуються, розсипаються на невеликі частки. Грудка ж, утворена з насінин курячого проса, легко розсипалася на окремі зернівки. Колір грудки був коричневим, а не чорним, як у проса. Зернівки обгорнуті щільно лусками (у проса звичайного вони легко відпадають), причому край

⁸ Майсурян Н. А., Атабекова А. И. Определитель семян и плодов сорных растений. М., 1978, с. 152.

⁹ Knörzer K.-H. Entwicklung und Ausbreitung des Leinedotters (*Camelina sativa* L.) — Ber. Deutsch. Bot. Ges., 1978, Bd 91, S. 187—195.

¹⁰ Ibid., S. 187.

¹¹ Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. Л., 1964, с. 399—400.

зовнішньої опуклої луски охоплюють внутрішню, більш плоску. Форма зернівок видовженояйцеподібна, дещо розширені донизу. Середні розміри з 10 вимірів такі: 2,82(2,2—3,0) × 1,94(1,8—2,0) мм.

Півняче просо — це типовий бур'ян. Разом з тим відомо його використання як істівної рослини, бо навіть назву рослина отримала завдяки використанню зернівок у корм свійським птахам. На Північному

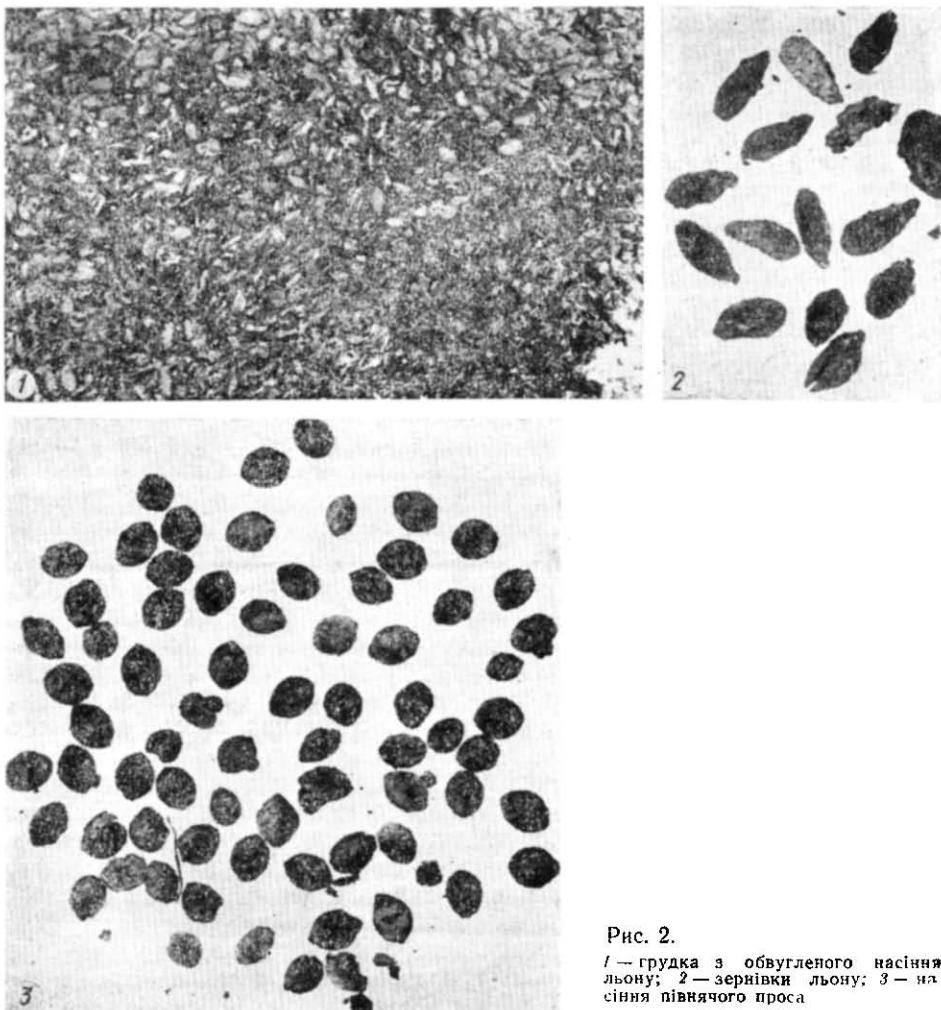

Рис. 2.
1 — грудка з обвугленого насіння льону; 2 — зернівки льону; 3 — насіння півнячого проса

Кавказі, в Молдавії та в Криму його зернівки збирали спеціально. Збирати їх легко, бо на одній рослині буває від 200 до 1000 насінин¹².

Можливо, що використовувати його у господарстві почали завдяки подібності зернівок до проса звичайного. Крупа з нього також нагадує пшено, тому і використовується для виготовлення каш та муки. Є відомості відносно вирощування півнячого проса спеціально для годівлі свійських птахів в Австралії та Південній Америці, а в деяких районах для отримання крупи¹³. Можливо, що про його харчові властивості знали і слов'яни в VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї.

Таким чином, головне місце серед обвугленого матеріалу належить зернівкам пшениці декількох видів: двозернянки, спельти, проміжних

¹² Майсурян Н. А., Атабекова А. И. Указ. соч., с. 96; Нейштадт М. И. Определитель растений средней полосы Европейской части СССР. М., 1957, с. 82—83.

¹³ Рева М. Л., Рева Н. Н. Дики істівні рослини України. К., 1976, с. 87.

форм спельти / двозернянки, та голозерних — карликової та карликово / м'якої. Серед них значно переважає пшениця двозернянка, відома та-кож під назвою полби. Саме цей вид виявлено в ямі № 15, з якої ви-брано біля 20 кг обвугленого зерна, а також в культурному шарі жител № 21 та 22. Зернівки її були також у фрагментах глиняних жаровень. Полба займає перше місце не тільки по загальній кількості виявлено-го зерна, але і по кількості місцезнаходжень, що свідчить про широке її використання в землеробстві Монастирська.

Полба-двозернянка є однією з найбільш давніх пшениць. Пер-ші знахідки її відносяться до початку V тис. до н. е.¹⁴ Вона була ві-дома населенню зарубинецької, черняхівської культур та в Древній Русі¹⁵.

Широке розповсюдження полби в минулому пов'язано з її високою посухо- та зимостійкістю, невибагливістю до ґрунтів. Її зернівки щільно тримаються у плівках, що ускладнювало обробку. Тому зібрани колоски раніше підсушували, а лише потім товкли у ступах, щоб звільнитися від лусок¹⁶. Можливо, з цією метою і використовували жаровні, виявлені на пічках-кам'янках в Монастирську. Знахідки їх відомі також майже в кожному житлі на пам'ятках VIII—Х ст. Правобережного Подніпро-в'я. Ці глиняні блюда не мають слідів дії вогню. Вони лише злегка обпалені і, очевидно, використовувались саме для просушування зерна, а не для його прожарювання на прямому вогні. Після такої обробки зерно товкли в ступках або обробляли з допомогою спеціальних ручних пристосувань, виготовлених з дерева, як описує Е. А. Столетова¹⁷.

Серед плівчастих пшениць, виявлених на Монастирську, слід відмінити і спельту. Зустрічається вона в ямі № 15 як домішка до основної маси, а також в житлі № 22. Знахідки цієї пшениці не викликають сумніву в тому, що вона використовувалась як самостійна культура разом з двозернянкою. Серед знахідок були зернівки перехідних форм спельта/двозернянка. В кінці I тис. н. е. спельта добре відома на Правобережній Україні. Відбиток колоска спельти виявлено на фрагменті обмазки печі з слов'янського шару (IX—Х ст.) поселення поблизу с. Лепесівка Хмельницької обл.¹⁸ та в слов'янських поселеннях Польщі¹⁹.

Можливо, відповідно до знахідок, були і проміжні форми, які умово-но ми відносимо до пшениці спельта/двозернянка. В незначній кілько-сті на Монастирську траплялись також голозерні пшениці — карликова та проміжна форма між карликовою та м'якою — карликово/м'яка. Але поодинокі знахідки поки що не дають підстави робити висновок остаточно. Можливо, голозерні пшениці були супутниками полб, а ви-рошували спельту та двозернянку. Але слід мати на увазі, що зна-хідки голозерних пшениць, які не треба було підсушувати перед обмо-лотом, зустрічаються значно рідше, ніж плівчастих²⁰. До того ж, З. В. Янушевич, проаналізувавши великий фактичний матеріал з пів-денно-західних районів СРСР, дійшла висновку, що голозерні пшениці

¹⁴ Янушевич З. В., Маркевич В. М. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья.— В кн.: Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970, с. 97.

¹⁵ Пачкова С. П. Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери. К., 1974, с. 18; Якубцигер М. М. О составе зерновых культур из Старой Ладоги.— КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 18—20.

¹⁶ Столетова Е. А. Полба-эммер *Triticum dicoccum Schrank*.— В кн.: Тр. по при-кладной ботанике, генетике и селекции, 1925, т. 14, № 1, с. 43.

¹⁷ Там же, с. 49.

¹⁸ Янушевич З. В. Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка.— Acta museorum agriculturae. Prague, 1973, vol. 8, 1, s. 3.

¹⁹ Spraw. Archeolog., 1969, 20, s. 465—468; Kwart. Hist. Kult. Materialnej, 1961, 9, s. 675—701.

²⁰ Denell R. W. On the problems of studing prehistoric climate and crop agriculture.— Proceeding of the prehistoric society, 1977, 43, p. 364.

в масовій кількості з'являються лише на поселеннях розвинутого середньовіччя²¹.

Поряд з цим можна допустити, що заміна полби голозерними пшеницями та житом відбувалась поступово і процес цей почався, очевидно, в давньоруський час і був пов'язаний із застосуванням залізного плугу.

Спірним є питання щодо появи на території УРСР твердих пшениць. Відомості про вирощування цієї культури на стародавніх поселеннях відсутні. В літературі як приклад ранньої пам'ятки, на якій відомі знахідки твердої пшениці, наводиться Новотроїцьке городище²².

На жаль, в роботі М. М. Якубцинера не дано ботанічного опису виявлених зернівок, нема їх вимірів, індексів. Виходячи з фотографії та тих вимірів, які вдалося зробити із зернівок, зображених на знімку (9×5 ; $8 \times 4,8$; $9 \times 4,7$; $8,5 \times 4,2$), на Новотроїцькому городищі була виявлені пшениця двозернянка. З наведених даних не можна з впевненістю сказати, чи була тут тверда пшениця.

Наступне місце по кількості знахідок після двозернянки займає просо, добре відоме слов'янам. Раніше його використовували не тільки для отримання крупи, але також і муки²³. Хоч просо переносить несприятливі умови і дає багатий урожай, воно в той же час потребує добре обробленого ґрунту²⁴. В цілому ця культура більш характерна для лісостепової та степової зон, тому що, крім вимогливості до ґрунтів, просо погано переносить приморозки. Разом із пшеницею воно було відоме також жителям Новотроїцького городища²⁵.

Третє місце серед культурних рослин Монастир'ка належить ячменю, відомому у двох формах — плівчастій та голозерній. Важко визначити, яка з форм переважала, тому що знахідка кожної з них відома лише по одному разу. Зернівки голозерного ячменю (38 шт.) виявлено в ямі № 15, плівчастий ячмінь — в житлі № 21. Голозерній формі ячменю, можливо, віддавалась перевага, тому що він був більш надійним при несприятливих погодних умовах.

Привертають увагу знахідки зернівок вівса на Монастир'ку. В невеликій кількості, як домішка до плівчастої пшениці (19 шт.), овес знайдено в ямі № 15. Зернівки його траплялись в житлах № 21 та 22, що свідчить про використання і вирощування цієї культури жителями Монастир'ка досить широко. До цього часу знахідки вівса на слов'янських поселеннях I тис. н. е. дуже рідкі. Відомий він із Старої Ладоги, з шарів VII—IX ст.²⁶

Не менш цікаві тут знахідки зернівок жита. Ця культура відома в невеликій кількості з шару VIII—IX ст. Старої Ладоги і Новотроїцького городища²⁷. Проте, в цілому, знахідки жита до давньоруського часу дуже рідкі. В лісостепу зернівки жита зафіксовано ще в скіфський час та в матеріалах зарубинецької культури, але З. В. Янушевич ще не вважала жито на ті часи самостійною культурою, а описувала його як сорно-польове²⁸. На Монастир'ку жито виявлено разом з типовим бур'яном озимої форми цієї культури, а саме з бромусом

²¹ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 78—96.

²² Якубцинер М. М. К истории культуры пшеницы в СССР.— В кн.: Материалы по истории земледелия. М.; Л., 1956, т. 2, с. 24, рис. 3.

²³ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. М., 1971, с. 18.

²⁴ Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза. М., 1947, с. 379; Жуковский П. М. Указ. соч., с. 228.

²⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— МИА, 1958, № 74, с. 212.

²⁶ Кирьянов А. В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв.— МИА, 1959, № 65, с. 312.

²⁷ Кирьянов А. В. История земледелия..., с. 312; Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 212.

²⁸ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 131—132.

житнім (рис. 3). Ця обставина дає підставу з впевненістю говорити про вирощування жита як самостійної культури.

В ямі № 15 було знайдено насіння гороху. Розміри його вказують на належність до культурної форми гороху істівного.

З олійно-волокнистих культур виявлено льон. Відомості про цю рослину як культурну походять ще з епохи пізнього неоліту та бронзи²⁹ на території Європи та залізного віку³⁰. Для давньоруського часу В. П. Леващова відмічає вісім пунктів знахідок цієї культури³¹. На думку П. М. Жуковського, льонарство було відоме всім племенам, які заселяли східну частину Європейської рівнини ще до Київської Русі³². Знахідки льону на Монастир'ку є надійним підтвердженням цього.

Для того щоб встановити рівень землеробського господарства та ступінь освоєності ґрунтів, важливо знати видовий склад бур'янів. Визначити ступінь засміченості посівів на Монастир'ку, виходячи із спів-

Рис. 3. Відбиток на глиняй
жаровні уламку колоска
бромуся житнього.

відношення з найденого зерна та бур'янів, немає можливості. Крім рижію лляного та курячого проса, які представлені в найбільшій кількості, серед обуглених зернівок злаків та льону знайдено поодиноке насіння бромусу житнього та польового, пажитниці п'янкої, щетинника сизого, щавлю малого, підмаренника м'якого, лободи білої, мишію сизого.

Бромус житній є звичайним бур'яном серед озимого жита. Мишій та куряче просо забур'яють посіви проса звичайного, але зустрічаються також у посівах ярих культур інших злаків. Ярі хліби засмічує також пажитниця п'янка, але вона може траплятись і серед озимих культур. Такі бур'яни, як пажитниця п'янка, лобода біла та бромус польовий, зустрічаються на староорніх ґрунтах і наявність їх свідчить про те, що ґрунти на Монастир'ку вже були давно освоєні. По складу бур'янів можливо також встановити, що на поселенні були відомі як озимі, так і ярові посіви.

Порівняємо склад вирощуваних на Монастир'ку рослин з відомими на поселеннях давньоруського часу. Асортимент їх майже однаковий, але співвідношення цих рослин має відміни. Якщо на Монастир'ку перше місце серед злаків належить 'полбі' двозернянці, то на поселеннях Х—ХІІІ ст. відомо тільки два її місцевознаходження (Донецьке городище, Латвія)³³, серед яких немає давньоруських міст Подніпро-

²⁹ Hajnalova E. Zuholnatene rastlinne zvysky v epeolitickej nadobe z Levic.— Slovenska Archeologia, 1977, vol. 25, 1, s. 7—12; Buurman J., Pals P. Some remarks on prehistoric flax in the Netherlands.— Ber. van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 1974, 24, s. 107—111.

³⁰ Kroll H. Pflanzliche grobreste aus anthropogenen Böden in Archsum/Sylt.— Ber. Röm. germ. komm., 1974, 55, s. 416—427; Knörzer K.-H. Bandkeramische pflanzenfunde von Bedburg.— Garsdorf, Kreis Bergheim / Erft. Rheinische Ausgrabungen, 1974, Bd 15, S. 173—192; Knörzer K.-H. Eisenzeitliche pflanzenfunde aus Frixheim.— Anstel, Kreis Grevenbroich.— Rheinische Ausgrabungen, 1974, Bd 15, S. 405—414.

³¹ Леващова В. П. Указ. соч., с. 52—55, табл. I.

³² Жуковский П. М. Указ. соч., с. 456.

³³ Леващова В. П. Указ. соч., с. 52—55.

в'я. Головне місце, за поданими матеріалами, належить житу (21 місцезнаходження) та пшениці м'якій. Але треба мати на увазі, що дані, наведені Левашовою В. П., відносяться, головним чином, до території північно-східної та північно-західної Русі. Крім того, наведені в табл. З види пшениці не диференційовано детально, що затруднює їх співставлення. Але дослідниця підкреслює, що головною зерновою культурою була, очевидно, все ж пшениця, а не жито³⁴.

Очевидно, серед пшениці в давньоруський час головне місце, як і раніше, займала двозернянка, яку не припиняли вирощувати до початку ХХ ст.³⁵ Така віковічність полби пов'язана з її властивостями. Ця рослина добре пристосовується до несприятливих кліматичних умов, а також до неродючих ґрунтів і давала багаті врожаї навіть у несприятливі роки. Слід нагадати, що період з VIII по XII ст. характеризувався великою нестійкістю. В цей час частими були засухи, пожежі, повені при високому рівні сонячної активності³⁶. В таких умовах перевага віддавалась тим культурам, які давали сталі врожаї. Саме такими були полба двозернянка та голозерний ячмінь.

Але все ж таки полба поступово замінюється голозерними пшеницями, чому сприяло декілька причин. Одна з них — широке застосування залізних плугів в давньоруський час. Зернівки полби при оранці глибоко занурювались у землю, що затримувало їх проростання³⁷. Друга причина — затруднена очистка зернівок від плівок. Не виключено, що однією з причин заміни печей-кам'янок в кінці X ст.— на початку XI ст. на Правобережному Подніпров'ї і широке застосування глинобитних печей в давньоруський час було пов'язане з припиненням вирощування плівчастих пшениць. Печі-кам'янки з їх здатністю довго зберігати тепло, поширені у слов'ян в другій половині I тис. н. е., були необхідні для підсушування зерна на жаровнях. Ці печі мали значних розмірів тильну стіну, складену з каміння на глиняном розчині або насухо. Розміри цієї стіни — 0,8—1 × 1—1,4 м, товщина не менша 0,6—0,8 м, тобто вона являла собою достатню за розмірами площину для розміщення глиняної жаровні. Тильна стіна печі-кам'янки складала основну її площину, отоплювальна ж камера невелика, в середньому 0,40 × 0,60 м. Глинобитні печі, навпаки, мали порівняно велику отоплювальну камеру, діаметром біля 1 м. Площадка для підігріву і для підсушування знаходилась прямо над вогнем, товщина склепіння не перевищувала 0,20—0,40 м. Такі печі порівняно швидко охолоджувались після дії вогню.

Система землеробства і техніка обробки ґрунту. Палеоботанічний матеріал з лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. свідчить про високу техніку обробки ґрунту, оскільки в цей час тут використовувалися староорні землі. Для отримання врожаю із постійно оброблюваних земель необхідно було застосовувати принаймні перелогову систему землеробства, використовувати добрива. При такій системі ділянки землі, які втратили родючість, залишались для відпочинку на певний час, а ділянки перелогу розорювались до того часу, поки давали добрий урожай. В. І. Довженок вважає, що саме ця система була панівною формою землеробства в лісостеповій зоні в I тис. н. е.³⁸

Разом з тим, у складі вивчених залишків з городищ Монастирськ і Новотроїцьке, як уже відмічалось вище, виділено типові бур'яни

³⁴ Там же, с. 51.

³⁵ Столетова Е. А. Указ. соч., с. 53.

³⁶ Турманіна В. И. Развитие ландшафтов Восточной Европы как показатель ритмических изменений природы в прошлом.— В кн.: Ритмы природных явлений. Л., 1976, с. 127.

³⁷ Столетова Е. А. Указ. соч., с. 55.

³⁸ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, с. 104.

озимих посівів, з чого видно, що в лісостеповій зоні у VIII—Х ст. були відомі посіви ярих, так і озимих культур.

О. В. Кір'янов вважає, що озиме жито вимагає використання ярого поля³⁹, тому можна припустити використання вже в кінці I тис. н. е. орної парової системи принаймні з двопільною сівбою.

Про техніку обробки ґрунту свідчать і знахідки залізних частин запряжених ґрунтообробних знарядь. Ми маємо відомості про шість наконечників орних знарядь, які походять із Сахнівки (2), Макарова Острова (1) і Пастирського городища (3)⁴⁰. При їх вивченні використовувалась класифікація наконечників орних знарядь, розроблених Ю. О. Красновим⁴¹. Він поділив весь матеріал на чотири чіткі групи на підставі таких ознак: загальна довжина наконечника (L), довжина втулки або черешка (l), середня ширина втулки або черешка (d_1), найбільша ширина наконечника (d_2). При виділенні груп враховувалось відношення загальної довжини наконечника до середньої ширини втулки ($\frac{L}{d_1}$), до найбільшої його ширини ($\frac{L}{d_2}$), до довжини його втулки або черешка ($\frac{L}{l}$). В табл. 3 представлено наконечники з лісостепового Правобережного Подніпров'я з характеристикою основних ознак.

Таблиця 3

Місце знахідки	Параметр							Рисунок
	L	l	d_1	d_2	L/d_1	L/d_2	L/l	
Пастирське	12,5	5,5	6,5	6,5	1,9	1,9	2,3	Рис. 4, 3
Там же	12,5	3,5	6,0	6,5	2,1	1,9	3,6	» 6
» »	16,0	6,0	6,5	8,5	2,5	1,9	3,2	» 4
Сахнівка (гора Дівиця)	15,5	5,5	5,5	7,5	2,8	2,1	3,1	» 5
Сахнівка (між горами Дівиця і Дегтярна)	21,2	6,0	9,0	12,0	2,33	1,8	3,5	» 1
Макарів Острів	19,6	4,4	6,0	12,0	3,3	1,7	4,4	» 2

Як видно з табл. 3, за абсолютними розмірами окрему групу склають наконечники з Пастирського городища, які мають невеликі розміри порівняно з наконечниками з Макарова Острова і Сахнівки. Щодо основних пропорцій, то всі наконечники близькі між собою і відносяться до I групи за класифікацією Ю. А. Краснова. В цю групу потрапляють знаряддя, що мають середню ширину втулки від 5,3 до 11 см при відношенні загальної довжини до найбільшої ширини від 1,3 до 3,2. Поперечний розріз втулки завжди овальний. Робочий кінець загострений (Макарів Острів), помірно загострений (Сахнівка), округлий (Пастирське). У окремих наконечників лопаті має ледь помітну асиметрію (Сахнівка) (рис. 4, 1, 2, 3, 4).

Наконечники I групи ідентифікуються з робочими наконечниками однозубих рал (наральниками)⁴². За формою і розмірами наральники

³⁹ Кир'янов А. В. К вопросу о земледелии в новгородской земле в XI—XII вв.—КСИИМК, 1952, вып. 47, с. 154.

⁴⁰ Наконечники з Пастирського городища і Сахнівки знаходяться в Київському Державному історичному музеї. Один з них походить з поселення між горами Дівиця і Дегтярна. Місцезнаходження другого точно невідоме. Наконечник з Макарова Острова зберігається в Київському археологічному музеї.

⁴¹ Краснов Ю. А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий.—СА, 1978, № 4, с. 98—113.

⁴² Краснов Ю. А. Указ. соч., с. 106.

з Макарова Острова і Сахнівки близькі до наральників VIII—X ст. з городища Хотомель та Новотроїцького⁴³.

Цікаво, що в Хотомелі, крім наральника, було ще знайдено чересло (пружний ніж). Як вважає А. В. Кір'янов, одночасно з череслом було знайдено і відвалну дошку для перегортання пласта ґрунту, підрізаного в горизонтальному напрямі наральниками⁴⁴. Такі знаряддя з порівняно великими залізними наральниками, супроводжувані череслами, дослідники відносять до знарядь пружного типу⁴⁵. Ними досягалась порівняно глибока оранка, що вимагала великих тяглових зусиль, тому відбувалась з допомогою парної за-пряжки биків. Кінь для цього був малопридатний, внаслідок своїх фізичних особливостей не міг забезпечити тривалий час необхідного зусилля⁴⁶.

В зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що в Монастир'ку в шарі VIII—X ст. домашній бик за числом особин складає 40,8%, а кінь лише 8,2%. В давньоруському шарі цієї пам'ятки спостерігається деяке зменшення особин домашнього бика (38%), порівняно з слов'янським шаром і значне збільшення коня — до 27,8%⁴⁷.

Поруч з використанням за-пряжних орніх знарядь для обробки ґрунту застосовувались та-кож мотики. Залізні мотики знай-дено на Канівському поселенні, Пастирському городищі і Макаровому Остріві. Зустрічаються також мотики з кості (Луг І)⁴⁸.

Звичайна довжина мотик складає 12—20 см, ширина робочої ча-стини — 8—12 см. Вони мали різні форму і способ кріплення до рухів'я. Екземпляри, що походять з Канівського поселення і Пастирського го-родища, мають прямокутну робочу частину шириною 6 см і висотою 6—8 см і втулку такої ж ширини. Мотики з Макарова Острова кріп-ляться до рухів'я за допомогою черешка довжиною 3 см і шириною бі-ля 1 см. Черешок знаходиться вже під прямим кутом до робочої ло-паті.

Збирання врожаю і збереження продуктів. Основним знаряддям збирання врожаю ще на зорі землеробства став серп⁴⁹. На поселеннях

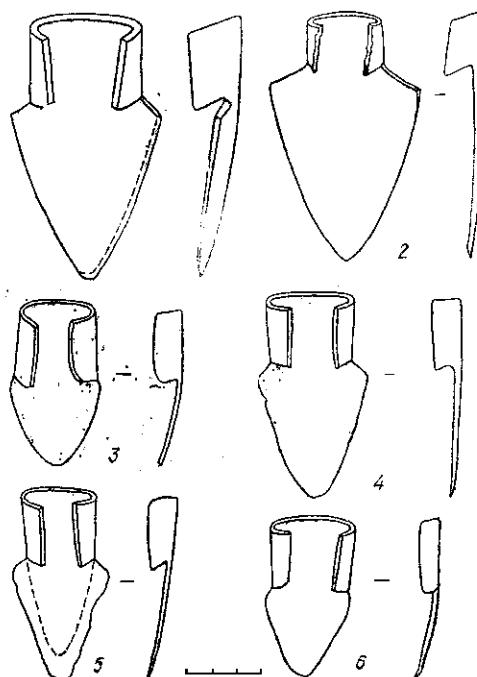

Рис. 4. Наральники.
1 — Сахнівка (поселення в улоговині між горами Дівіця і Дегтярна); 2 — Макарів Острів; 3, 4, 6 — Пастирське городище; 5 — Сахнівка (гора Дівіця?).

⁴³ Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище и селище Хотомель.— КСИИМК, вып. 68, с. 94—95; Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 19, рис. 7.

⁴⁴ Кір'янов А. В. Указ. соч., с. 317.

⁴⁵ Левашова В. П. Указ. соч., с. 23.

⁴⁶ Краснов Ю. А. Древнейшие упряжные и пахотные орудия. М., 1975, с. 109.

⁴⁷ Белан Н. Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре.— В кн.: Использование методов естественных наук в археологии, с. 98.

⁴⁸ Мезенцева Г. Г. Указ. соч., с. 65, рис. 32; Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 104, рис. 22; Березовець Д. Т. Поселения угличей на р. Тясмин.— МИА, 1963, № 108, с. 162, рис. 10.

⁴⁹ Бібиков С. Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.— СА, 1962, № 3, с. 3—24.

VIII—Х ст. лісостепового Правобережного Подніпров'я знайдено більше 10 серпів або їх фрагментів. П'ять з них дозволяють провести морфологічний аналіз і визначити їх тип. Для того, щоб з'ясувати технологічні можливості цих серпів і рівень їх досконалості, використана класифікація серпів, розроблена В. П. Левашовою⁵⁰.

Таблиця 4

Місце знахідки	AB	СД	AC		B	Рисунок
Стечівка	18,0	8,8 або 2,5 AB	6,0 1/3 AB	76°	55°	Рис. 5, 5
Сахнівка	25,0	8,0 1/3 AB	7,5	92°	51°	» 1
<i>Макарів Острів</i>	<i>22,0</i>	<i>7,5</i>	<i>1/3 AB</i>	<i>87°</i>	<i>30°</i>	<i>» 2</i>
Там же	25,0	9,0 1/3 AB	6,5 1/4 AB	95°	36°	» 3
» »	21,0	7,0 1/3 AB	6,0 1/3 AB	97°	56°	» 4

Як видно з табл. 4, серпи мають довжину основи (AB) в межах 18—26 см, за цією ознакою потрапляють в одну групу і можуть співставлятись з серпами Х—XIII ст., що мають довжину AB 20—25 см (за В. П. Левашовою)⁵¹. Досить близькі всі п'ять серпів по висоті і положенню вершини дуги леза (AC), а також за способом кріплення до руїх'я за допомогою гострого черешка.

Технологічні особливості серпів визначаються формою леза. Найдосконалішими серпами вважаються знаряддя, кути різання яких дорівнюють 50—51°, причому, на чим більшій довжині леза витримується такий кут, тим більш досконалій серп. «Криві» кутів різання дозволяють зробити висновок про високі технологічні якості проаналізованих серпів. Так, серпи з Сахнівки, Стецівки і один екземпляр з Макарова Острова (рис. 5, 1, 4, 5) мають кути різання в межах від 40 до 55°. Для них характерне деяке розширення клинка в середній частині. Вершина дуги леза розташована проти 1/3 AB. По сумі всіх ознак ці серпи наближаються до південно-західної групи (за Левашовою). Ця група серпів володіє високими технологічними якостями, наближаючись до сучасних.

Два інших серпи з Макарова Острова дещо гірші за своїми властивостями від описаних вище (рис. 5, 2, 3). Вони мають більш видовжене лезо, в результаті чого кути різання в кінцевій частині клинка знижуються з оптимальних (50°) до 34—40°. В цілому ж розглянуті серпи досить близькі до давньоруських, відрізняючись від них дещо меншими розмірами.

По переробці і збереженню сільськогосподарських продуктів є деякі, хоч і незначні дані. В археологічному матеріалі зустрічаються кам'яні знаряддя для розмелювання і товчення зерна. Досить частою знахідкою на поселеннях VIII—Х ст. є жорнові камені. Два екземпляри кам'яних жорен знайдено на Канівському поселенні, декілька уламків цих знарядь виявлено на Монастирську. Трапляються також зернотерки та терочники⁵².

⁵⁰ Левашова В. П. Указ. соч., с. 60.

⁵¹ Там же, с. 67.

⁵² Мезенцева Г. Г. Вказ. праця, с. 67, рис. 33; Фонди Ін-ту археології АН УРСР.

Для збереження зерна використовувались підземні зерносховища. Про це свідчать передусім численні ями, в заповненні яких виявлені залишки обвуглених зерен. До їх числа належить яма № 15 на Монастирку. Яма мала круглу форму, діаметром 1,5 м і глибиною 1,75 м

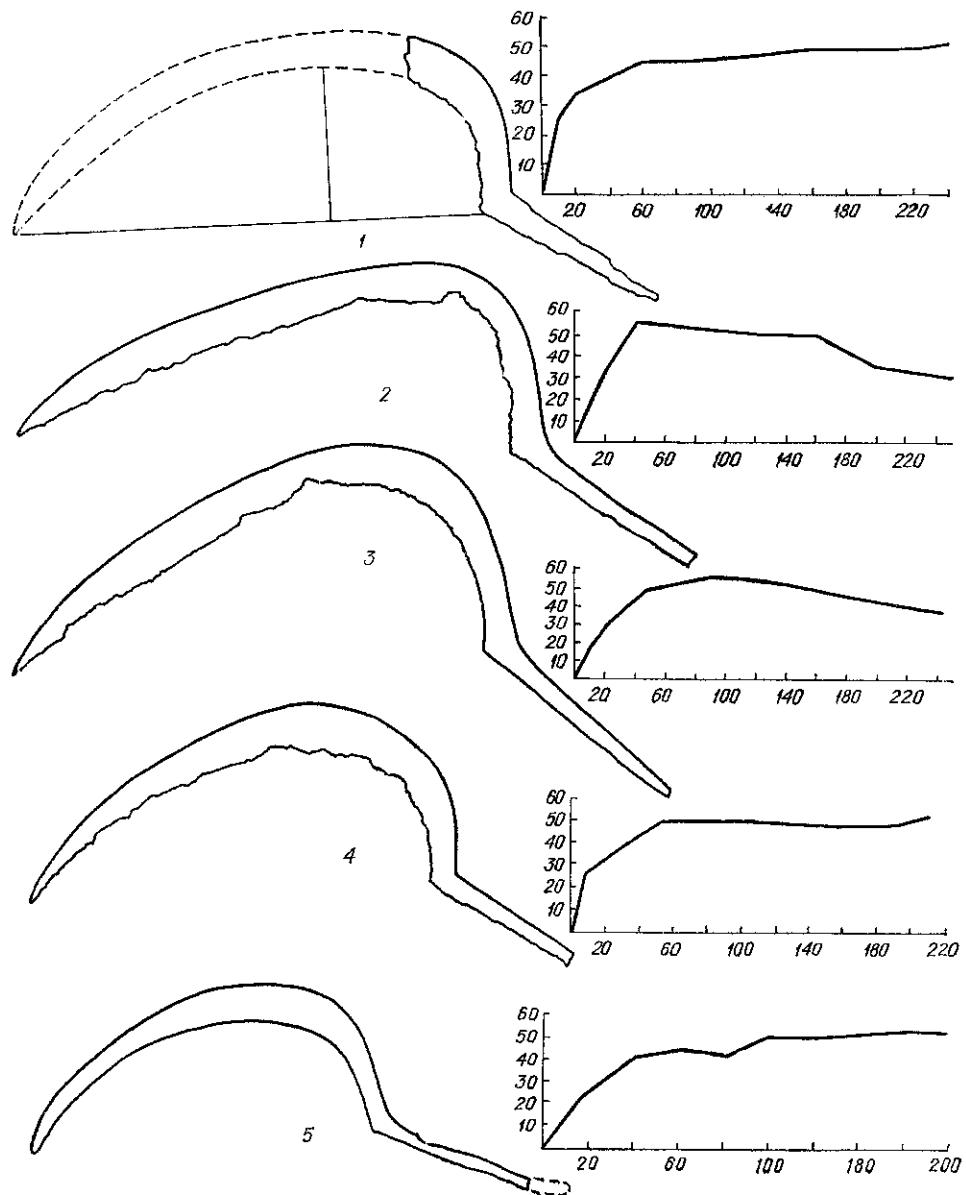

Рис. 5. Серпи.
1 — Сахнівка; 2—4 — Макарів Острів; 5 — Стешівка.

від сучасної поверхні. Всього на цій пам'ятці до шару VIII—Х ст. можна віднести до 20-ти господарських ям. З них близько половини належить саме зерновим ямам. В їх заповненні, крім обвуглених злаків, знайдено розвали посуду того часу, кістяні поробки, інколи вироби з кольорових металів. Як правило, багато кісток тварин і каміння. Очевидно, більшість ям було закинуто ще під час функціонування городища і лише деякі загинули внаслідок пожежі.

Матеріали Монастир'ка дозволяють реконструювати господарчі будівлі, основною функцією яких було збереження зерна. Частина ям мала колоколоподібну форму з розширенням в нижній частині. По периметру стін на рівні підлоги і на висоту 15—20 см яма укріплювалась дрібним камінням, що зверху примазувалось тонким шаром глини. Підмазувалась також і підлога ями. Покрівля цих будівель не збереглась, проте в заповненні майже всіх ям зустрічаються завали глиненої обмазки, інколи трапляються шматки глини з відбитками дерева. Очевидно, дах було побудовано з жердин, зверху обмазаних глиною. Такі ями ніяких східців не мали, напевне в них опускались при допомозі дерев'яних драбин.

Таблиця 5

Вид	Пам'ятники					
	Монастир'ок		Сахнівка		Канівське поселення	
	Кості	Особини	Кості	Особини	Кості	Особини
Бик домашній	410	20	66	5	64	5
Вівця і коза	71	12	9	2	17	5
Свиня домашня	66	13	26	4	10	3
Кінь	51	4	42	3	6	2
Собака	47	3	1	1	—	—
Тур	5	1	—	—	—	—
Лось	21	3	4	1	22	4
Олень благородний	56	6	—	—	—	—
Олень звичайний	—	—	1	1	5	1
Косуля	54	10	7	1	1	1
Свиня дика	10	3	26	4	21	5
Ведмідь бурий	—	—	—	—	1	1
Барсук	2	1	—	—	—	—
Бобр	11	3	—	—	—	—
Заєць	7	1	—	—	—	—
Білка	1	1	—	—	—	—
Всього	812	81	182	22	147	27

Тваринництво і промисли. Поряд із землеробством в господарстві населення лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—X ст. значне місце посідало розведення домашніх тварин. В нашому розпоряджені є дані про фауну з городища Монастир'ок, поселення біля с. Сахнівки (між горами Дівіця і Дегтярна) та Канівського поселення⁵³.

Кількісне співвідношення матеріалу, який представлено в табл. 5, нерівнозначно, але по ньому все ж таки можна зробити деякі висновки. Головне місце серед домашніх тварин займає бик. На Монастир'ку і Канівському поселенні майже в однакових кількостях розводили домашніх свиней (20—26,5%), кіз (24,5—33,3%) і порівняно невелику кількість коней (8,2—13%). Населення Сахнівки меншою мірою займалось розведенням вівці (14,3%), а значну увагу приділяло вирощуванню коней (21,4%) і домашніх свиней (28,6%).

Відносно високий процент залишків коней показовий для давньоруських міст-кріпостей (Заруб, Чучин, Іван) і нехарактерний для сло-

⁵³ Белан Н. Г. Вказ. праця, с. 99; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.— В кн.: Дослідження з слов'янської археології. К., 1976, с. 115; Корнєєв О. П. Fauna з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району.— В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962, с. 151—152.

в'янських поселень останньої чверті I тис. н. е. Можливо, відносно велика кількість коней в Сахнівці пов'язана з тим, що ця пам'ятка знаходиться в пограниччі лісостепу — степу, де постійно відчувався вплив кочівників.

Для визначення обласних відмінностей у веденні господарства показовим є співвідношення між видами сільськогосподарських тварин, поширеніх на інших слов'янських поселеннях останньої чверті I тис. н. е.⁵⁴

По співвідношенню між видами сільськогосподарських тварин по-дніпровські пам'ятки близче до подістровських (Рашків), ніж до лівобережжих. Якщо на Правобережжі розводили, головним чином, велику і дрібну рогату худобу, то в городищах борщівців, роменців і криничів — домашніх свиней (див. табл. 6).

Таблиця 6

Поселення	Всього особин	Бик до- машній	Вівця — коза	Свиня домашня	Кінь
	в тому числі, %				
Пам'ятники лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—Х ст.	80	36,6	24	25,1	14,2
Рашків (VII—VIII ст.)	12	41,7	25	25	8,3
Борщевські (VIII—Х ст.)	245	36,7	15,9	34,3	13,1
Роменські (VIII—Х ст.)	269	31,9	12,7	36,8	18,6
Пам'ятники північно-західних слов'ян	1240	34,6	16,8	40,9	7,7

В господарстві населення лісостепового Правобережного Подніпров'я велика роль відводилася полюванню. Порівняння співвідношенні між домашніми і дикими тваринами показує, що на всіх поселеннях кількість диких тварин була значною — від 36,6% на Монастирську до 55—63% в Сахнівці і Канівському поселенні. Дики тварини представлені дванадцятьма видами, серед яких є такі рідкісні види, як тур (Монастирсько). Постійно полювали на лосів, косуль і диких кабанів, а на Монастирську також і на оленя благородного.

Крім полювання, населення придніпровських поселень займалось також рибальством. Залишки луски і кістки риб — часта знахідка в житлах і господарських ямах цих поселень. Серед кісткового матеріалу Канівського поселення і Сахнівки дослідники відмічають залишки кісток щуки, ляща, в'язя, плітки.

Безумовним свідченням розвитку рибальства є знахідки глиняних грузил, кістяних знарядь (для плетення сітей) і залізних рибальських гачків.

Одним із важливих і напевне поширеніх промислів був збір меду диких бджіл, що жили в лісі в природних або штучно виготовлених дуплах дерев. Цікаві дані про бортництво містять матеріали Монастирська. Тут в цілому ряді жителі і в деяких господарчих ямах, що зненацька загинули при пожежі, виявлені залишки обвуглених сот. На деяких знахідках збереглися досить непогано форма сот, а також обвуглені частини бджіл (див. рис. 1, 1). Визначення палеозоологів показало, що це були залишки бджоли медоносної. На деяких шматках обвуглених сот збереглися залишки деревини, очевидно, колоди, в якій вони містилися.

⁵⁴ Дані про пам'ятки лісостепового Правобережного Подніпров'я наводяться на основі матеріалів Монастирська, Сахнівки і Канівського поселення; інші — за матеріалами статті Н. Г. Белан.

В давньоруський час існувало бджільництво трьох видів: дике корінне або природне дуплове; бортництво; бджільництво з вуликами⁵⁵. Матеріали Монастирська дозволяють припустити, що його мешканці були вже обізнані з будівництвом дуплянок. Вони не просто збиралі мед на випадково знайдених деревах, а ставили колоди в певних місцях. Можливо, саме до цього часу слід віднести зародки у нас бджільництва як галузі господарства.

Полювання, рибальство та бортництво були другорядними заняттями населення лісостепового Правобережного Подніпров'я VIII—Х ст. Проте слід мати на увазі, що такі продукти промислу, як пушнина, віск і мед, в першу чергу потрапляли на зовнішній ринок і ставали предметами данини, через що з кінця IX — початку X ст. вони починають відігравати важливу роль в економіці Русі⁵⁶.

Археологічний матеріал по землеробству, тваринництву і промислам дозволяє зробити деякі висновки. Землеробство в лісостеповому Правобережному Подніпров'ї в VIII—Х ст. виступає як високорозвинуте з широким асортиментом вирощуваних культур, що складалися з зернових, бобових та технічних рослин. На цій території склався свій тип господарства, в якому головне місце належало землеробству з переважанням пшениці двозернянки серед інших зернових культур і тваринництву, що приділяло основну увагу розведенню великої і дрібної рогатої худоби. Поряд з цим значне місце в господарстві населення займали рибальство, полювання і збиральництво.

Г. А. ПАШКЕВИЧ, В. А. ПЕТРАШЕНКО

Землеробство и скотоводство в Среднем Поднепровье в VIII—X вв.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы сельского хозяйства населения лесостепного Правобережного Поднепровья в VIII—Х вв. Сведения о сельскохозяйственных культурах у населения Правобережного Поднепровья основываются на материалах палеоэтноботанического анализа из городища Монастырек. На основе изучения пахотных орудий из поселений VIII—Х вв. лесостепного Правобережного Поднепровья и выращиваемых культур выяснена система земледелия и техника обработки почвы.

Данные о фауне городища Монастырек, Каневского поселения и Сахновки, а также сопоставления их с материалами синхронных поселений на других территориях позволяют выделить особенности развития животноводства.

В результате анализа археологического материала по земледелию, животноводству и промыслам выяснены локальные особенности сельского хозяйства в этом районе.

⁵⁵ Розов С. Н. Очерки по истории отечественного пчеловодства. М., 1972; Вестн. № 21 НИИ пчеловодства, с. 17.

⁵⁶ Левашова В. П. Вказ. праця, с. 138.

Є. В. МАКСИМОВ, Р. С. ОРЛОВ

Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві

У червні — липні 1965 р. Інститутом археології АН УРСР були проведені археологічні дослідження культурного шару на горі Юрковиці, яка на той час в значній своїй частині вже була зруйнована кар'єром за воду *. Залишався лише останець гори довжиною 60 і шириною 40 м. Він мав вигляд рівної площадки з невеликим нахилом на північ, яка розділялася великою вимоїною на дві частини — східну і західну (рис. 1; 2). Цей останець і став предметом археологічних досліджень¹.

Вивчення ділянки гори дозволило виявити кілька етапів заселення. На північно-східній частині останця знайдено залишки поселення чорноліського типу VIII — першої половини VII ст. до н. е. До цього поселення передскіфського часу належать 6 ям і частина житла, де в заповненні знайдено велику кількість уламків ліпного кухонного та столового посуду. Зі сходу на схилі гори знаходились вал з чорнозему та ескарп з перевідкладеними уламками посуду чорноліського типу. Вал перекриває ями і житло VIII—VII ст. до н. е. і пов'язаний з культурним шаром поселення зарубинецької культури², що знаходилося на північно-східному краю гори і датується кінцем II—I ст. до н. е. Саме тут зустрінуті залишки двох вогнищ і кілька господарських ям. Біля західного схилу в давньому виярку довжиною 40 м, шириною 8—11 м і глибиною 6 м у перевідкладеному стані виявлено значну кількість уламків посуду чорноліського та зарубинецького типів, а також фрагменти елліністичних амфор, залізних ножів, вістря стріли, фібулу та ін.³ Уздовж східного схилу та на північній терасі з південного заходу простежено такі прошарки: 0—0,15 м — дереч, 0,15—0,35 м — суглинок, гумусований, темний, 0,35—0,5 м — суглинок сірий, 0,5 і нижче — суглинок лесовидний (материк).

Прямокутні контури могильних ям давньоруського часу чітко відрізнялися темним гумусовим заповненням на світлому фоні материкового суглинка. Наведемо короткий опис поховань⁴.

Могила 1. Зруйнована. Трупопокладення в південній частині гори.

Могила 2. Прямокутна ($2,3 \times 0,95$ м), глибиною 1,0 м (тут і далі від сучасної поверхні). Кістяк чоловіка 35—45 років лежав на спині у випростаному стані, головою на захід зі звичайним відхиленням на південь (решта похованіх мала саме таку орієнтацію), руки витягнуті вздовж тіла (рис. 3, 1). Від труни збереглися труха та 14 залізних

* Керівник експедиції Є. В. Максимов. У розкопках брали участь співробітники ІА АН УРСР Б. Я. Брязкун, А. І. Кубишев, П. П. Толочко, співробітник Державного історичного музею УРСР Г. М. Шовкопляс. В 1965 р. В. Д. Дяденко визначив сталь і вік похованіх у могильнику.

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 27; Максимов Е. В. Раскопки памятников зарубинецкой культуры в 1965—1966 гг.—АИНУ, 1965—1966 гг., 1967, с. 156—160.

² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 27.

³ Опис і нумерацію могил наводимо за звітом: Максимов Е. В. Раскопки на Юрковиці в 1965 р.—НА ІА АН УРСР, ф. е. № 4947, 1965/1 ж, 12 с.

⁴ Моя О. П. Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів).—Археологія, 1979, 31, с. 35.

четирикутних в перетині цвяхів (рис. 4). Інвентар: два залізних кільця діаметром до 2,5 см і уламки третього — біля правого стегна похованого, що були під час розкопок визначені як залишки сумки; шість бронзових гудзиків кулястої форми з вушком-петлею на кістках груді (рис. 4, 1, 2).

Могила 3. Зруйнована. Трупопокладення. Дно на глибині 1,5 м. Збереглися труха і один цвях від труни (рис. 4, 5).

Могила 4. Яма прямокутна $2,0 \times 1,5$ м, глибина 1,2 м. Кістяк затлів, збереглися лише фрагменти черепа і гомілкові кістки. Від труни вияв-

Рис. 1. Гора Юрковиця під час розкопок у 1965 р. Вид з півдня.

лено сім цвяхів (рис. 3, 2; 4, 6). Інвентар: залізний замок з циліндричним корпусом і великою дужкою, довжиною 4,5 см (рис. 4, 7).

Могила 5. Яма прямокутна $2,0 \times 0,9$ м, глибиною 0,5 м. Кістяк чоловіка 65—75 років лежав на спині у випростаному стані, права рука зігнута у лікті, кисть на грудних хребцях. Від труни збереглися дев'ять цвяхів (рис. 3, 3; 4, 8). Інвентар: ніж залізний з вузьким і довгим лезом (8 см), черенок відламаний. Справа від тазових кісток поруч з ножем виявлено обоймі від піхов у вигляді двох кілець з мідного сплаву, з'єднаних шарніром (рис. 4, 10). В заповненні ями знаходилась залізна підвіска у вигляді трапеції (рис. 4, 11).

Могила 6. Яма прямокутна $2 \times 1,0$ м, глибиною 0,5 м. Кістяк не зберігся.

Могила 7. Яма прямокутна $1,6 \times 0,75$ м, глибиною 0,5 м. Кістяк належав підлітку, що був похований на спині у випростаному стані, руки зігнуті у ліктях, кисть правої руки на грудях, лівої — на тазових кістках (рис. 3, 4). Від труни збереглися кілька залізних цвяхів. У правому куті ями знайдено залишки від дерев'яного відерця у вигляді залізної дужки з двома якореподібними вушками трикутної форми, діаметром 13,5 см, і трьох обручів, діаметром 15, 16,5, 18,5 см, трикутних та прямокутних в перетині (рис. 4, 16, 17).

Могила 8. Яма підпрямокутна $1,1 \times 0,6$ м, глибиною 0,13 м. Кістяк дитини поганої збереженості лежав на спині, права рука зігнута у лікті, кисть покладена на кістки тазу (рис. 3, 5).

Могила 9. Яма майже не збереглася, від кістяка виявлено кілька трубчастих кісток.

Могила 10. Яма прямокутна $2,0 \times 0,85$ м, глибиною 0,12 м (від рівня материка). У перевідкладеному стані знайдені тільки фрагменти черепа. В трьох кутах виявлено цвяхи (рис. 3, 6).

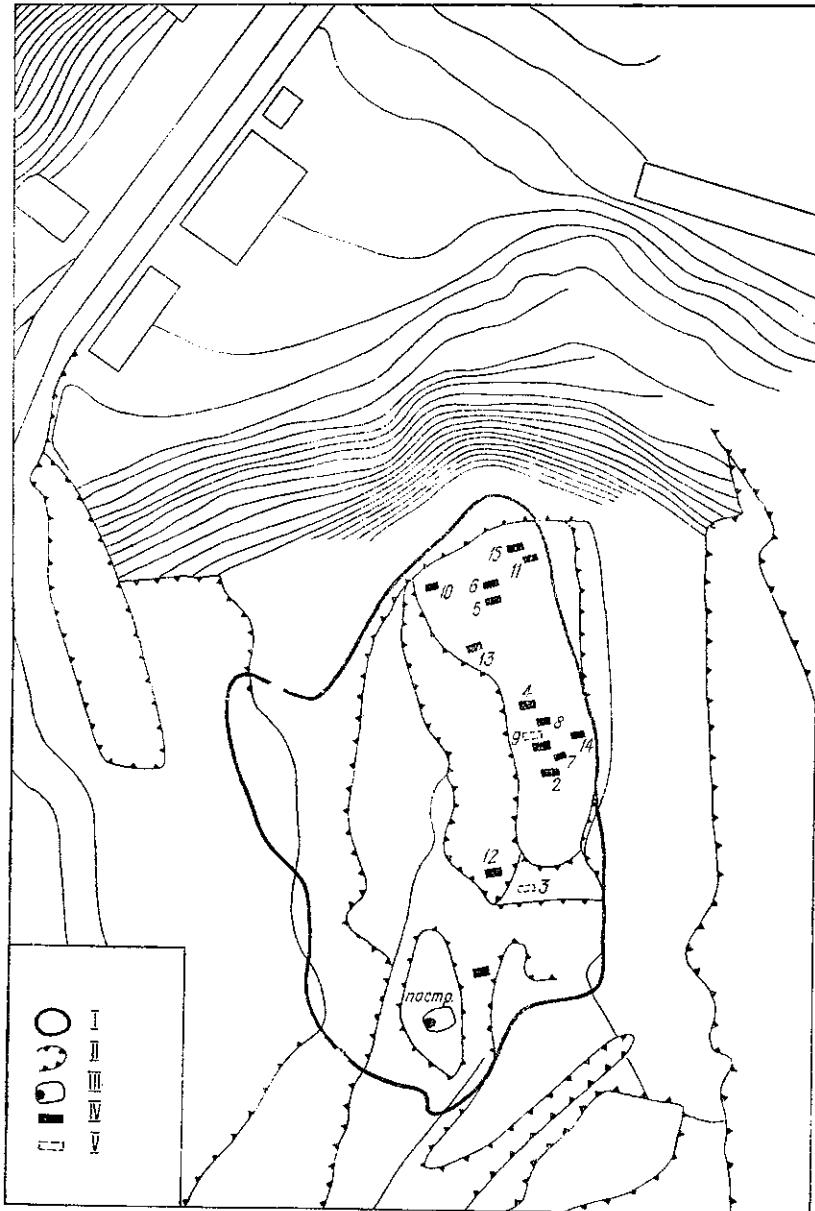

Рис. 2. Схема розміщення могил на останці гори Юрковиці на місці сучасного кар'єру цегельного заводу. Зйомка С. Д. Крижицького.

I — границя дослідженої площини. II — обрив, III — житло давньоруського часу. IV — могили, що добре збереглися, V — могили поганої збереженості.

Могила 11. Яма прямокутна $2,0 \times 0,85$ м, глибиною 0,1 м (від рівня материка). Кістяк лежав на спині, руки зігнуті у ліктях, кисть правої руки на грудних хребцях, ліва — на кістках тазу. Знайдено п'ять залізних цвяхів, біля кисті лівої руки — залізний ніж в затліюх дерев'яних піхвах. Довжина леза біля 6 см, черенок зламаний. В заповненні виявлено кістяну трубку довжиною близько 6 см (рис. 4, 13, 14).

Могила 12. Яма прямокутна $2,2 \times 0,9$ м, глибиною 0,4 м від рівня материка. Кістяк дорослої жінки лежав на спині, руки зігнуті у ліктях, кисті на кістках тазу. Від труни збереглися кілька цвяхів. Біля

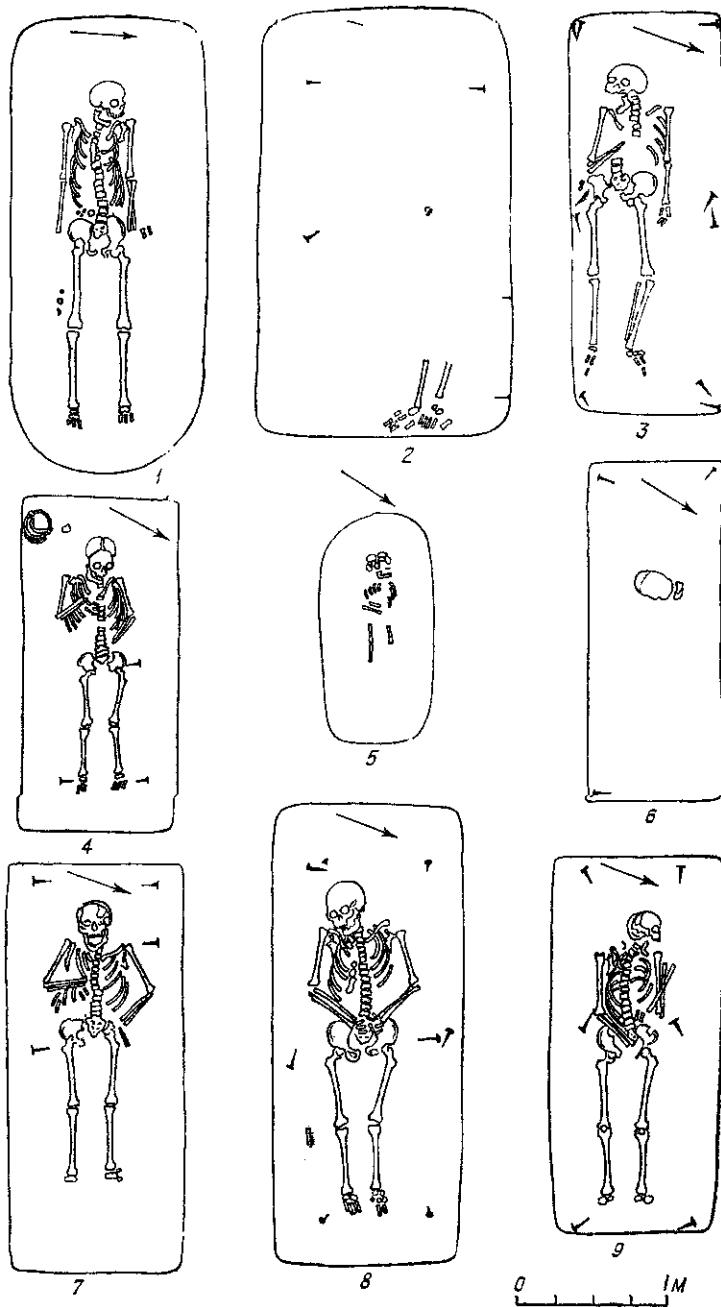

Рис. 3. Планы могил.

1 — могила 2; 2 — могила 4; 3 — могила 5; 4 — могила 7; 5 — могила 8; 6 — могила 10; 7 — могила 11; 8 — могила 12; 9 — могила 14.

правого коліна в могилі знайдено кістяний гребінець довжиною 6,8 см із залишками футляру (рис. 4, 12).

Могила 13. Яма прямокутна $2,0 \times 1,0$, глибиною 0,1 м (від рівня материка). Кістяк не зберігся.

Могила 14. Яма прямокутна $1,95 \times 0,8$ м, глибиною 0,1 м (від рівня материка). Похований лежав на спині у випростаному стані, руки зігнуті у ліктях, кисть правої покладена на тазові кістки, лівої — на гру-

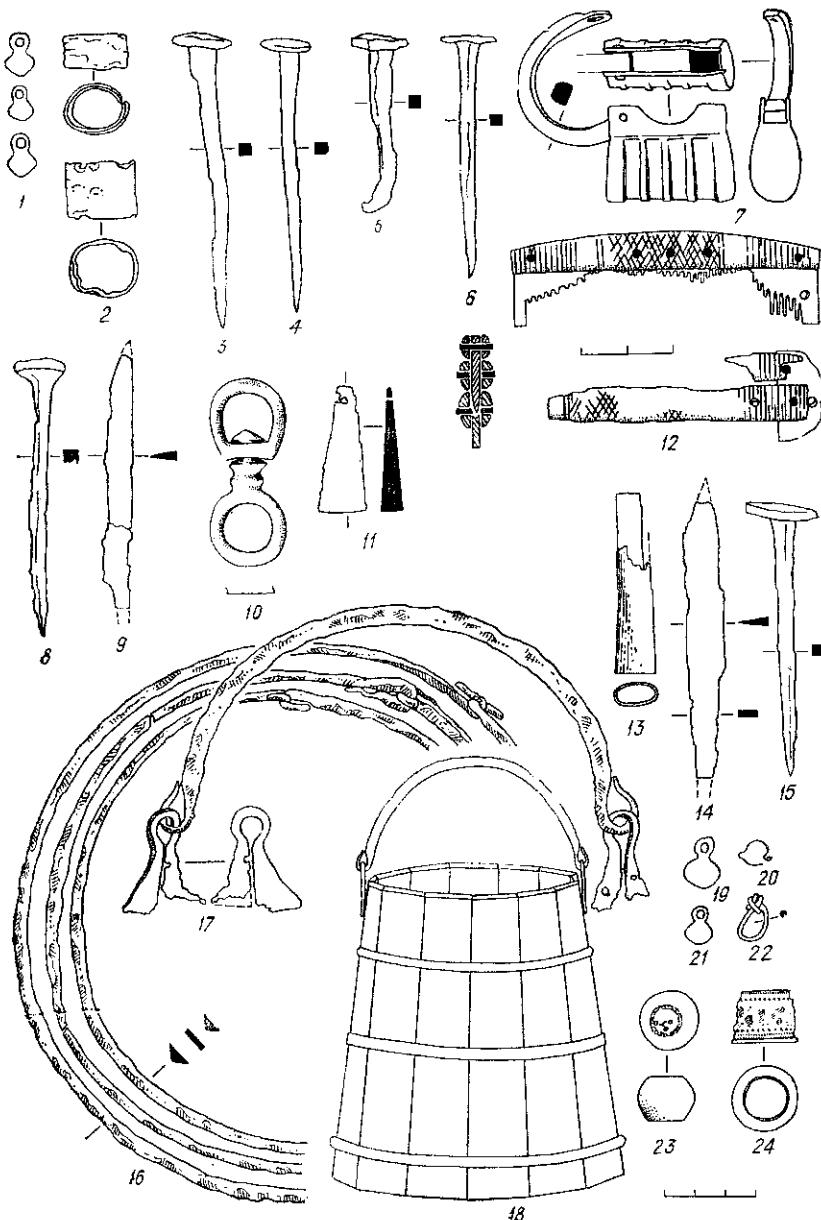

Рис. 4. Інвентар з поховань на горі Юрковиці.

1—4 — могила 2; 5 — могила 3; 6, 7 — могила 4; 8—11 — могила 5; 12 — могила 12; 13—15 — могила 11; 16, 17 — залишки відерця з могили 7; 18 — реконструкція відерця з могили 7; 19, 20 — могила 14; 21—22 — могила 15; 23, 24 — важок і наперсток із зруйнованих могил.

ді. Знайдені залізні цвяхи (рис. 3, 9), біля черепа — сережка з тонкого срібного дроту (рис. 4, 20), а серед кісток клітини — литий бронзовий гудзик кульоподібної форми з вушком (рис. 4, 19).

Могила 15. Яма прямокутна $2,0 \times 1,5$ м, глибиною 0,15 м (від рівня материка). Кістяк лежав на спині, руки зігнуті, кисті на кістках тазу. Від труни, крім двох цвяхів, лишилися зотлілі дошки. Інвентар: в заповненні виявлено гудзик кульоподібної форми з мідного сплаву і скроневе (?) кільце з мідного дроту, зв'язане з обох кінців, діаметром близько 1,4 см (рис. 4, 21, 22).

Могила 16. Яма прямокутна $1,5 \times 0,9$ м, глибиною 0,15 м (від рівня материка). Кістяк дитини лежав на спині у випростаному стані.

Всі ознаки поховань — проста прямокутна могильна яма, трупопокладення у трунах (довжина до 1,9 м, ширина 0,35—0,65 м, висота близько 0,35 м), розміри яких встановлюються по розміщенню цвяхів, орієнтація головою на захід з відхиленням на південь, помітне на плані розміщення могил рядком (див. рис. 2) — демонструють сталий обряд поховань, звичайний для християнства. Відсутність курганних насипів також свідчить про християнський обряд. Треба зауважити, що розкопані поховання відбивають еволюцію обряду поховання на території Києва у Х ст., саме тому слід звернутися до інших пам'яток урочища.

Гора Юрковиця становить південний мис так званої Лисої Гори, що розміщується над Іорданською церквою. Вона відділена від гори Щекавиці Юрківським струмком⁵. Залишки укріплень на Лисій Горі і знахідка скарбу 1863 р., репрезентованого в основному дирхемами сасанідського карбування 895—936 рр., дозволяють вважати пам'ятку одним з трьох укріплених поселень на території міста⁶. Могильник на горі Юрковиці, відомий ще з 70-х років XIX ст., межує з великим курганним могильником, який займає узгір'я вздовж вул. Фрунзе (могильник II за М. К. Каргером).

Аматорські розкопки колекціонера Т. В. Кібальчича і наукові дослідження А. А. Скриленко та Ф. Б. Біляшевського⁷ в зв'язку з будівництвом цегельного заводу в 1899 р. виявили аналогічні розкопаним у 1965 р. трупопокладення у трунах в ґрунтових ямах, орієнтовані головою на захід (№ 89—93 за М. К. Каргером). Інвентар незначний.

По сусіству з християнським могильником був розкопаний курган з похованнями у зрубі з значним речовим комплексом. Знахідка в цьому кургані рукоятки кресала з Прикам'я, яка відноситься до другої половини Х ст., вказує на належність похованого до дружинної верхівки⁸. Наш висновок стверджується даними і самого похованального обряду.

Поховання з трупопокладеннями з розкопок на Юрковиці у 1899 та 1965 р. подібні до поховань в садибі Десятинної церкви, які були досліджені Д. В. Мілеєвим в 1908—1911 рр. Поруч на садибі Трубецьких (вул. Володимирська, 3) поховання такого ж типу досліджені у 1975 р. працівниками Київської експедиції⁹. М. К. Каргер, розглядаючи ці поховання, зазначав велику цінність рядових поховань київського могильника, які руйнувалися при випадкових земляних роботах без наукової реєстрації. Визначаючи поховання в садибі Десятинної церкви за поховання найбідніших верств населення, дослідник стверджував язичеський характер київського могильника¹⁰. На нашу думку, більш правильну позицію займали Б. В. Фармаковський, Д. І. Бліфельд, що не вбачали в більшості з цих поховань таких рис, які їх відрізняли від християнських¹¹.

Власне кажучи, і серед поховань на горі Юрковиці можна виділити могили різних верств населення у тій мірі, в якій не можна простежити серед незначної кількості речей. В могилах № 2, 14, 15 виявлені гудзики кулькоподібної форми з вушком, якими застібався комір сорочки або кантану. Такі гудзики — звичайна знахідка в похованнях Х ст.,

⁵ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, с. 67.

⁶ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, с. 120, 121, 523.

⁷ АЛЮР, 1899, т. 1, с. 75—80; 1903, № 6, с. 357—361.

⁸ Голубева Л. А. Огнива с бронзовыми рукоятками.— СА, 1964, № 3, с. 115—132.

⁹ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке копище в «городі Володимира».— В кн.: Археологія Києва. Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 3—10.

¹⁰ Каргер М. К. Указ. соч., с. 203.

¹¹ Каргер М. К. Указ. соч., с. 202; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. К., 1977, с. 40.

зокрема в Шестовицях. Гладка поверхня можливо вказує на принадлежність їх комірцю нижньої сорочки¹². Звичайно є знахідка сережок з дроту в могилах № 14, 15, а також простих залізних ножів в могилах № 5, 11.

В протилежність цьому, виявлені в могилі № 7 залізні деталі від дерев'яного відерця є важливою ознакою похованого обряду воїнів-дружинників, що підтверджують матеріали з Києва, Чернігова, Шестовиць¹³. Залишки дерев'яних відер знаходять у слов'янських могильниках Великої Моравії, де вони відомі в ранньохристиянських могилах. Чехословацькі дослідники відносять їх в могильнику Бржеслава — Погансько до спорядження слов'янських воїнів-вершників¹⁴. Оковки та дужка з могили № 7, а також аналогії з Шестовиць дозволили реконструювати відерце і визначити його місткість близько 4070 см³ або 9, 93 (близько 10 фунтів). Зазначимо, що місткість давньоруського відра відома тільки для XVII ст., за свідченням Павла Алепського, становила 25 фунтів¹⁵.

До спорядження воїна-вершника можна віднести і замок з могили № 4. Оригінальна конструкція запору дужки має аналогії серед замків типу Д (за визначенням Б. О. Колчина). Такі замки мали спеціалізоване призначення і використовувались для запору кінських пут¹⁶.

Знахідки вагів характерні для поховань представників торгових верств давньоруського суспільства і на жаль, поховання, з якого походить трохи заржавілій важок, не збереглося (рис. 4, 23). Його вага — 23,340 г, кратність — 3 + (3), тобто близько 4 г (3,89) становить одна вагова одиниця. Важок відноситься до звичайного для цього часу типу залізних в мідній оболонці у вигляді сфери з сплющеними полюсами. З іншого зруйнованого поховання походить наперсток з мідного сплаву (рис. 4, 24).

До цікавих знахідок слід віднести гребінець і залишки футляру з могили № 12 (рис. 4, 12). Гребінець (за класифікацією О. І. Давидан) належить до типу однобоких, набірних, зібраних з кількох пластин, що з'єднані металевими штифтами (ІІ група, горизонт d Старої Ладоги, IX—XI ст.). На території Польщі такі гребінці відносять до типу, що датується IX—XI ст.¹⁷ Кістяний футляр засвідчує хронологічну межу гребінця — не раніше середини X ст.¹⁸

Майже всі зразки металевих виробів Юрковицького могильника досліджено методом спекгрального аналізу¹⁹. Колекція порівняно невелика (12 речей) і належить різним за походженням типам предметів. Тому не дивно, що при обробці результатів аналізу було виділено шість типів металургійних сплавів, співвідношення між якими досить нечітке (рис. 5). Різноманітність хімічних характеристик малої серії не дозволяє визначити і пануючі типи сплавів. Однак серед металу з Юрковиці не представлені олов'яністі та свинцево-олов'яністі бронзи, відомі ще з кінця ІІ тис. до н. е. в Східній Європі. У чернігівському центрі металообробки X ст. ці бронзи були основним металургійним

¹² Бліфельд Д. І. Вказ. праця, с. 45.

¹³ Каргер М. К. Указ. соч., с. 176; Бліфельд Д. І. Вказ. праця, с. 89.

¹⁴ Chropouský B. Slovanské pohrebisko z 9 st. vo Vel'kom Grobe.—Slovenska archeológia, 1957, vol. 1, s. 174—239; Vignatiová J. Součásti jezdecké výstroje z záležin na Pohansku u Breslave.—Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity, 1980, E-25, s. 161—198.

¹⁵ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. М., 1975, с. 133.

¹⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (до монгольский период).—МИА, 1953, № 32, с. 156.

¹⁷ Давидан О. И. Гребни Старой Ладоги.—АСГЭ, 1962, вып. 4, с. 101.

¹⁸ Фехнер М. В. Изделия косторезного производства.—В кн.: Ярославское Поволжье X—XI вв. М., 1963, с. 40.

¹⁹ Аналізи проведені у відділі спектральних методів досліджень Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР. Спектрограми № 11, 30, 35 за 1981 р.

рецептом²⁰. Значна частина колекції предметів з могильника виготовлена з складних мідно-цинково-олов'яно-свинцево-цинкових сплавів (при $Zn > 1\%$, $Sn > 0,3\%$, $Pb > 0,3\%$). Останній сплав був основним матеріалом для кулястих гудзиків. Порівняльні характеристики сплавів для гудзиків з Чернігова (могильник в уроч. Берізки) та Шестовиць також вказують на багатокомпонентний олов'янистий сплав. Половина речей з могильника виготовлена з складних багатокомпонентних цинкових або свинцевих сплавів (рис. 5, № 1, 2, 3, 4, 10, 11).

Сплави з основним лігіруючим компонентом — цинком або свинцем — були провідними у Новгороді в XI ст. і в більш ранній час — у прибалтійському регіоні²¹. Зазначимо, що сплави з Юрковиці інші ніж метал з Новгорода — фактор, зумовлений історичними зв'язками і контактами населення Києва. З «чистої міді» вироблені штифти гребінця з могили № 12, з білону — сережка з могили № 14.

Отже, інвентар з поховань могильника, поховальний обряд датують розкопану частину могильника другою половиною Х ст., проте не виключено, що якесь частина його продовжувала функціонувати пізніше²².

В християнському обряді зберігаються елементи язическої обрядовості,

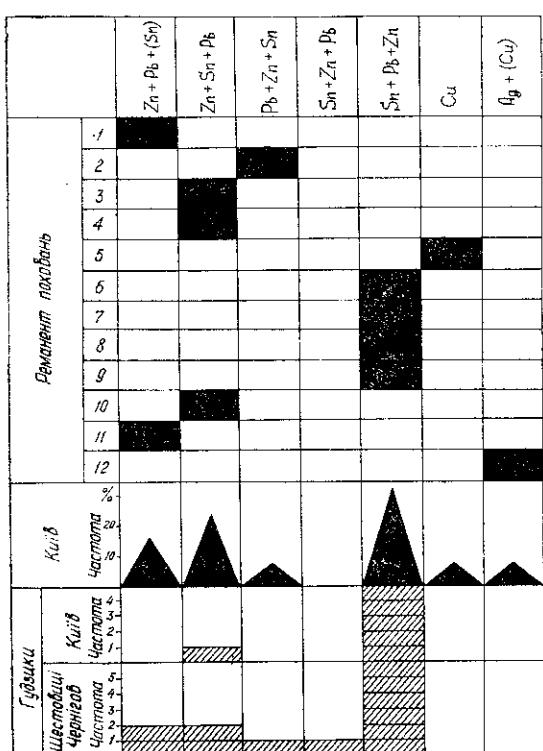

Рис. 5. Характеристика сплавів кольорового металу речей з могильника та порівняльна характеристика сплавів для гудзиків.

1 — наперсток; 2 — гирка; 3 — обойма з могили 5, кільце з отвором; 4 — могила 5, кільце без отвору з штирем; 6—8 — гудзики з могили 2; 9 — гудзик з могили 15; 10 — гудзик з могили 14; 11 — сережка з могили 15; 12 — сережка з могили 14.

особливо помітні при підкреслюванні більш високого соціального становища похованого. Розглянуті матеріали свідчать про наявність у Києві двох ранньохристиянських могильників: в садибі Десятинної церкви, що можливо існував до будівництва храму в 990—996 рр.²³, і на горі Юрковиці. Кожен з могильників виник досить рано і можливо співіснував з курганним язичницьким, а також відповідав кожному з трьох київських городищ.

Кілька ранньохристиянських могильників на території Києва можуть свідчити про багаточастину структуру міста ще в останній чверті Х ст. Оточення князівської верхівки — воїни-дружинники, торговці,

²⁰ Орлов Р. С. Черніговский центр художественной металлообработки X в.— В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, апрель, 1981. Киев, 1981, с. 111.

²¹ Коновалов А. А. Изучение химического состава сплавов из Новгорода.— СА, 1969, № 3, с. 205—216.

²² Толочко П. П. Вказ. праця, с. 71.

²³ Мурянов М. Ф. О Десятинной церкви князя Владимира.— В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 171—175.

тобто перші християни, мешкали на кількох городищах і були поховані поблизу кількох культових центрів. Наш висновок відповідає кінцевій структурі деяких давньоруських старих міст, наприклад Новгорода, де окрім частини зберігається тривалий час²⁴. Цікавою здається думка В. Н. Топорова про тенденції розвитку середньовічного міста, що

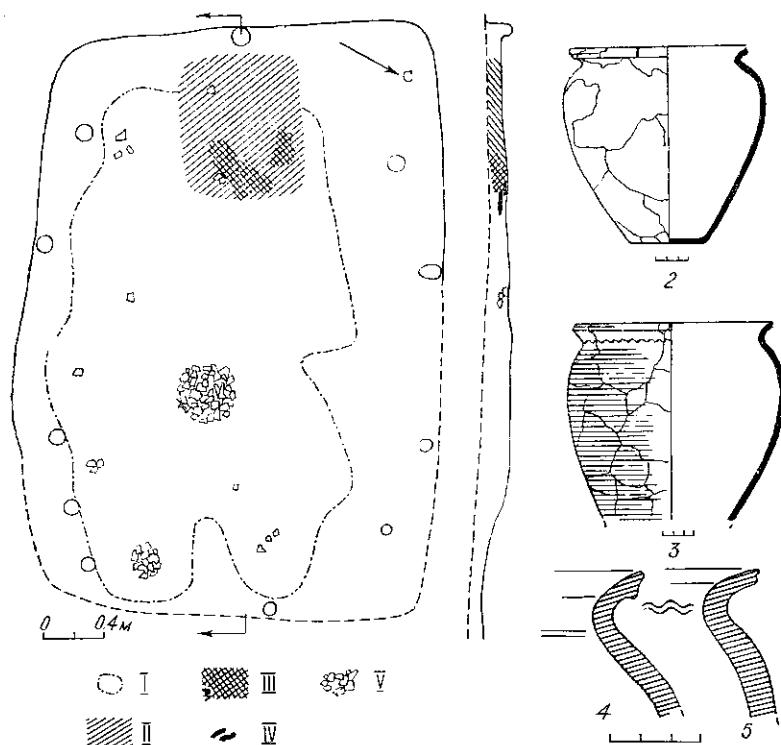

Рис. 6. Житло.

I — план і розріз; 2—5 — знахідки з житла.
I — контур підлоги, II — черінь печі або вогнища, III — печина, IV — вугілля,
V — розвал горщика.

потребували ліквідації ентропії у територіальному і соціальному устрою, тобто надмірності функцій кожної частини міста²⁵. Для Києва таке територіальне об'єднання соціальних функцій пов'язано з виділенням міста Володимира — адміністративного і культового центра кінця Х — початку XI ст.²⁶

Таким чином, матеріали з могильника на горі Юрковиці відбивають складні процеси формування територіального і соціального устрою давньоруського міста, а також його історичні зв'язки в межах Східної Європи.

Серед об'єктів, розкопаних на Юрковиці у 1965 р., значний інтерес становлять залишки житла, розташованого на південно-західному краю останця. Житло, орієнтоване кутами за сторонами світу, прямо-кутне в плані, розмірами $3,90 \times 2,70$ м, заглиблене у материк на 0,1—0,2 м. Конструкція житла стовбова: виявлено 11 невеликих в перетині ямок від стовпів, що підтримували дах і обшивку стін (рис. 6). Біля південно-західної стіни житла виявлено залишки печі, або скоріше вог-

²⁴ Янин В. Л., Алешиковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). — История СССР, 1971, № 2.

²⁵ Топоров В. Н. Vilnius, Wilno, Вильна: город и миф. — В кн.: Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980, с. 3—71.

²⁶ Толочко П. П. Вказ. праця, с. 78—81.

нища. В темному гумусовому заповненні житла знайдено розвали двох горщиків. Вони зроблені на гончарному кругі і близькі до посуду курганного типу (рис. 6, 2—5). Наявність аналогій їм серед горщиків п'ятого типу з городища Монастирсьок²⁷, що мають опуклий тулуз і манжетовидні вінця (рис. 6, 4), прикрашання врізною лінією та хвилею, ще досить грубе крупнозернисте тісто датують кераміку з Юрковицького житла першою половиною — серединою X ст. Можливо, житло мало відношення до поселення, розташованого на Лисій Горі.

Е. В. МАКСИМОВ, Р. С. СРЛОВ

Могильник Х в. на горе Юрковиця в Києве

Резюме

В 1965 г. исследовался могильник с раннехристианскими погребениями на горе Юрковица, примыкающий к могильнику II (определение М. К. Каргера). Сохранившиеся языческие детали обряда и инвентарь датируются раскопанной частью могильника второй половины Х в. Находки в могилах вещей из снаряжения воинов-дружинников и торговцев: деревянного ведра, замка для конских пут, весовой гирьки указывают на принадлежность некоторых могил представителям господствующего слоя общества. Функционирование в Киеве нескольких раннехристианских могильников, одним из которых является могильник на горе Юрковица, подтверждает мнение о многочастной структуре раннесредневекового города Х в., о наличии в нем нескольких культовых центров, каждому из которых соответствует одно из киевских городищ.

М. П. КУЧЕРА

Нові дані про городища Житомирщини

Автором цієї статті в 1975—1976 рр. на території Житомирської області було обстежено 13 городищ і одне селище із знахідками давньоруського часу (рис. 1)¹. До найраніших пам'яток, які слід пов'язувати з літописними племенами древлян IX—Х ст., належать також городища в районці Олевську, селах Городець Овруцького р-ну, Городище на р. Церем, Пилиповичі, Дружба (колишня Жадківка, зараз передмістя Новоград-Волинського), Гульськ та Несолонь Новоград-Волинського р-ну. Одне городище (в с. Бежів Черняхівського р-ну) не збереглося². На інших п'яти укріплених (в селах Норинськ Овруцького р-ну, Сущани Олевського р-ну, Рудня-Городище Житомирського р-ну, Городище на р. Свинолужі і Корчівка Черняхівського р-ну) виявлено матеріали XII—XIII ст. Цим часом датується і селище поблизу с. Студениця Коростишівського р-ну.

Одержані відомості мають важливе значення для вивчення історії оборонного будівництва та господарського освоєння Давньоруською державою північних районів Правобережжя Середнього Подніпров'я.

З древлянських «городів» у літопису вперше згадується Іскорosten' (сучасне м. Коростень Житомирської обл.), який був центром Деревської землі. У 945 р. біля нього древляни вбили київського князя Ігоря за порушення ним норми збору данини³. Під 946 р. згадується про існування в «Деревській землі» й інших «городів». Так, під час каральної розправи Ольги древляни «побегоша и затворишася в городех

¹ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городища Монастирсьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, 33, с. 12, рис. 8, 9.

² Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р.— НА ІА УРСР; Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1976 р.— НА ІА УРСР.

³ Гамченко С. С. П'ятирічні археологічні дослідження на Волині (1919—1923 рр.). — НА ІА УРСР, с. 196.

⁴ ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 43.

своих»⁴. Тоді Ольга вирушила з військом до Іскоростеня і обложила його. Вдаючись до хитрощів, вона запропонувала жителям Іскоростеня здатись, заявивши, що «вси ваши городи предашася мне и ялися по дань, и делают нивы своя и землю свою»⁵.

Ці повідомлення переконливо свідчать, що древляни мали свої «городи» — укріплення, які ще в середині Х ст. були головною перешкодою на шляху підкорення «Деревської» землі київськими князями.

Серед семи обстежених городищ із знахідками древлянського часу городище в Городці складається з трьох природно відокремлених укріплених частин — останців (0,16, 0,20 і 1,80 га)^{*} (рис. 2, 1). Чотири городища (Дружба, Несолонь, Городище на р. Церем, Гульськ) розміщені на високих мисах, а городище в Олевську займає останцеподібний мис, так званий Бабина Гора. З них два найбільші складаються з двох частин: в Городці (блізько 5 і 10 га) (рис. 4, 1) і Гульську (1,45 і 0,40 га) (рис. 4, 3). Порівняно значні розміри має городище в Дружбі — 0,90 га (рис. 2, 4), а в Несолоні та Олевську вони невеличкі, з площадкою відповідно 0,18 і 0,19 га (рис. 3, 1, 2). Напівзруйноване укріплення в Пилиповичах знаходиться на незначному мисоподібному підвищенні на березі р. Царем (рис. 2, 2) і мало найменші розміри (0,14 га)^{**}.

Біля городищ в Олевську, Пилиповичах і Гульську відкрито селища. Дуже незначні сліди селища простежено з напільногого боку городища в Дружбі. Якщо відсутність селищ в Городці та Городиці можна пояснити значними розмірами укріпленої площини, то в Несолоні, очевидно, немає виразних слідів селища в зв'язку з недовготривалістю функціонування укріпленої частини.

На всіх семи пам'ятках виявлено уламки ранньогончарних посудин IX—Х ст. з хвилястим та лінійним орнаментом, вінця яких навскіс зрізані по краю (рис. 5, 1—11), та уламки кераміки так званого курганного типу X—XI ст. з лінійним орнаментом і манжетоподібними вінцями (рис. 5, 12—26). Найбільше їх зібрано в с. Городиці (рис. 5, 1—3, 16—23), де була заселена менша мисова частина, а на більшій знахідки трапляються в незначній кількості лише в окремих місцях. Уламки кераміки IX—XI ст. виявлено на всіх трьох частинах на городищі в Городці (рис. 5, 10—12), на городищах і селищах в Олевську (рис. 5, 6—8, 14, 15) та Гульську (рис. 5, 4, 5, 24—26) і на селищі поруч з городищем в Пилиповичах (рис. 5, 4). На останньому городиці,

⁴ Там же, стб. 46.

⁵ Там же, стб. 47.

* Тут і далі подаються розміри площадок городищ без укріплень.

** В 1961 р. І. П. Русанова зафіксувала існування на городищі в с. Пилиповичах зовнішнього валу (Русанова І. П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской экспедиции ИА АН ССР за 1961 г.—НА ИА АН УРСР). Під час нашого обстеження в 1975 р. городище виявилося зруйнованим сучасною забудовою села.

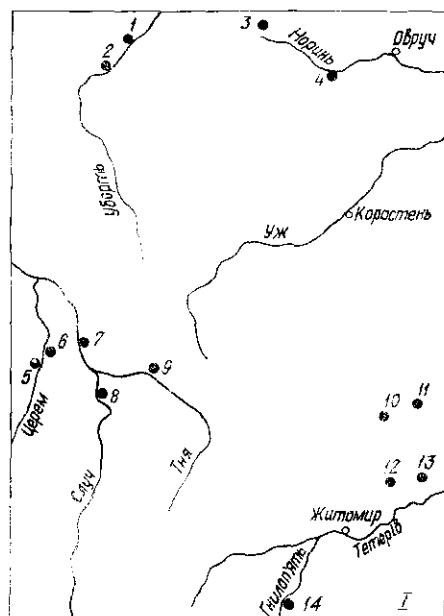

Рис. 1. Карта обстежених районів.

1 — Сущань; 2 — Олевськ; 3 — Городець; 4 — Норинськ; 5 — Пилиповичі; 6 — Городиця; 7 — Дружба; 8 — Гульськ; 9 — Несолонь; 10 — Бєжів; 11 — Коріївка; 12 — Городище; 13 — Студениця; 14 — Рудня-Городище.

забудованому сучасним селом, знайдено поодинокі уламки стінок посудин X—XI ст. Очевидно, як в Олевську і Гульську, життя в Пилиповичах існувало в основному на селищі поруч з укріпленим. Серед керамічного матеріалу з городища в с. Дружба, зібраного на поверхні та в шурфі, є нечисленні уламки стінок ранньогончарих горщиків,

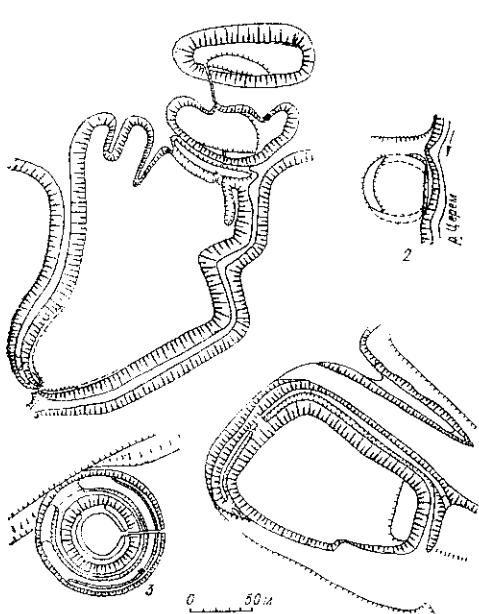

Рис. 2. Планы городищ.
1 — Городець; 2 — Пилиповичі; 3 — Городище на р. Свинолужі; 4 — Дружба.

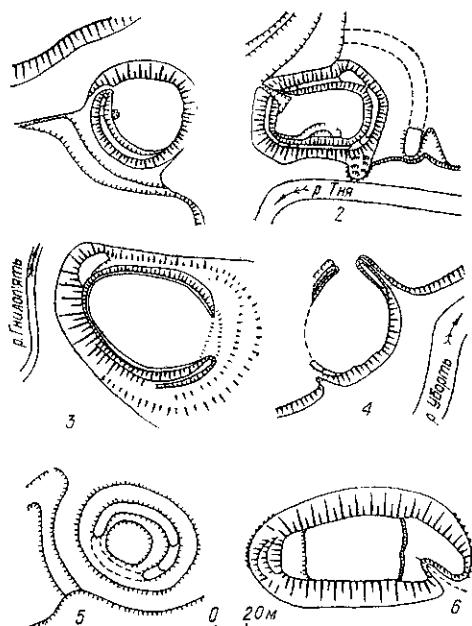

Рис. 3. Планы городищ.
1 — Олевськ; 2 — Несолонь; 3 — Рудня-Городище; 4 — Сущани; 5 — Корчівка; 6 — Норинськ.

поодинокі уламки конічних мисок IX—X ст. з вертикальними стінками і прямими вінцями (уламки аналогічних мисок знайдено також в Гульську та Городищі), уламки стінок та вінець посудин X—XI ст. (рис. 5, 13, 27). На городищі в с. Несолонь площа́дка кам’яниста і незначний культурний шар зосереджено в пониженні південній частині. В шурфах знайдено лише уламки стінок та денець посудин X — початку XI ст. Один уламок вінця посудини, очевидно ліпної, не типовий для визначення хронології. Можливо, він належить до ранньозалізного часу (рис. 5, 54). Крім того, на поверхні укріпленої площа́дки виявлено поодинокі уламки кераміки XVII ст. Значно більше керамічних уламків XVI—XVII ст. зустрінуто на селищі на схід від городища. На повністю зруйнованому і спланованому городищі в с. Бежів під час обстеження не виявлено ранньосередньовічних матеріалів. За даними С. Гамченка, в шурфах на городищі було знайдено ліпну слов’янську та гончарну кераміку⁶. Поруч з городищем ним було досліджено селище та могильник з ліпною слов’янською керамікою. На цій підставі дослідники відносять укріплення в Бежів до числа ранніх древлянських⁷.

На ряді обстежених пам’яток життя припинилось в XI ст. На селищі в Олевську зовсім немає матеріалів XII—XIII ст., а на городищі знайдено лише два уламки стінок посудин, які за фактурою подібні до кераміки цього часу, причому в шурфах виявлено кераміку виключно

⁶ Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований..., с. 196.

⁷ Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия на территории древлян. — СА, 1958, № 4, с. 45.

IX—XI ст. і пізньосередньовічну. Відсутні матеріали XII—XIII ст. на городищі в с. Городище і, як уже згадувалось, в с. Несолонь. На городищах в Городці, Пилиповичах, Дружбі, Гульську та на селищах в Пилиповичах і Гульську в значній кількості зустрінуто кераміку XII—XIII ст. (рис. 5, 32—42). Але знахідок XI ст. на цих пам'ятках порів-

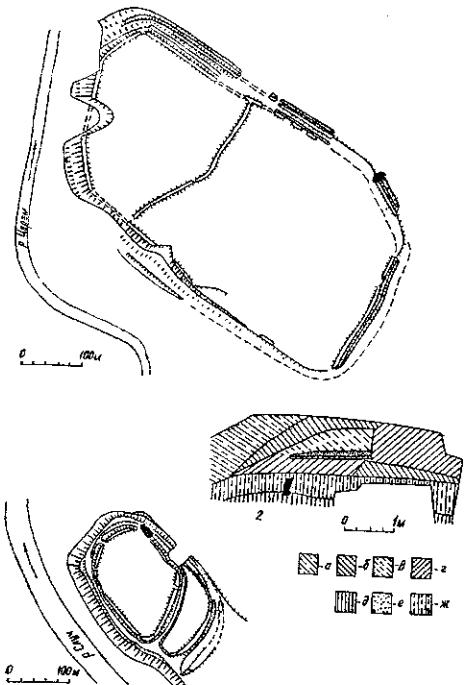

Рис. 4. Планы городищ (1, 3), і профіль зачистки валу (2).

1, 2 — городище на р. Церем; 3 — Гульськ.
а — темно-сіра земля; б — сіра земля; в — сіра земля з шматками перепаленої глини і вкрапленнями материкового лесу; г — світло-жовтий перемішаний лес; д — світло-жовтий лес; е — сажа; ж — світло-сірий лес з темними горизонтальними прожилками.

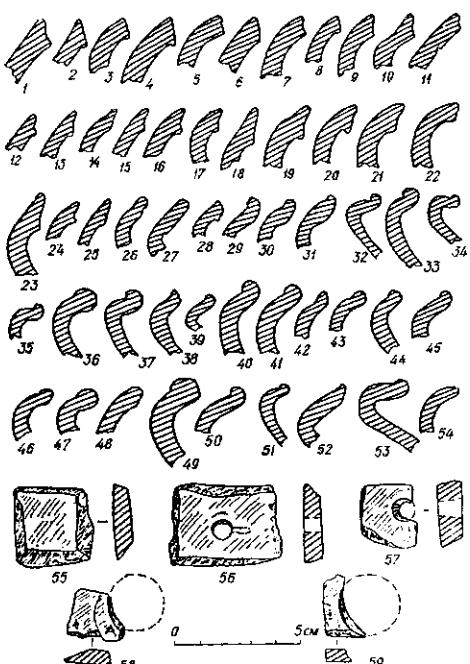

Рис. 5. Профілі вінець посудини (1—54), заготовки і відходи виробництва шиферних пряслиць (55—59).

1—3, 16—23 — городище на р. Церем; 4, 5, 24—26, 39—42 — Гульськ; 6—8, 14, 15 — Олевськ; 9, 34, 35 — Пилиповичі; 10—12, 28—30, 32, 33, 55—59 — Городець; 13, 27, 36—38 — Дружба; 31, 50, 51 — Корчівка; 43 — Городище на р. Свинолуж; 44—48 — Норинськ; 49 — Рудня-Городище; 52, 53 — Студениця; 54 — Несолонь.

1—4, 6, 10—13, 16—23, 27—33, 36—40, 43—45, 49—51, 54—59 — городища; 5, 7—9, 14, 15, 24—26, 34, 35, 41, 42, 46—48, 52, 53 — селища.

няно мало. Взагалі, на більшості з обстежених городищ немає кераміки другої половини XI ст. Її знайдено лише на городищах в Городці і Дружбі та на селищі в Гульську (рис. 5, 26—30).

Імовірно, в XI ст. древлянські населені пункти в Олевську, Городищі та Несолоні остаточно припинили існування, а в Пилиповичах та на городищі в Гульську мало місце гимчасове запустіння.

Можна вважати, що в основі Гульського городища * збереглися укріплення ранньозалізного часу, зокрема, два зовнішні валі, які сильно розсунулися і вже майже розорані (рис. 4, 3). Відстань між валами з півдня — метрів 20, в північному напрямку вони сходились і розділяв їх лише рів. Укріплення на основній внутрішній мисовій частині були відновлені, безсумнівно, в давньоруський час. У валі на стрілці мису простежується розрив довоєнного часу, коли на городищі знаходилося укріплення. В нижній частині валу на обох протилежних краях розриву

* Гульське городище є залишками літописного Гольська 1150 р., через який проходив Ізяслав Мстиславич на шляху з Волині (через Дорогобуж, Корчеськ, Гольсько) на Київщину (див.: ПСРЛ, 1962, т. 2, стб. 396).

залигають перепалений лес, каміння, дубове вугілля, куски деревин. В цьому шарі товщиною 11—12 см під час зачистки зустрінуто дрібні уламки кісток тварин та два уламки стінок горщика, які за фактурою можна віднести до XII ст. Очевидно, ці залишки походять від оборонних споруд типу клітей. Після пожежі їх вал був відновлений.

У внутрішньому валі з напільного боку біжче до північно-східного краю Гульського городища є розрив, через який проходить доріжка — в'їзд на мисову площинку. Зачисткою торця валу ліворуч від входу відкрито кут кліті, яка згоріла. Під гребенем валу на глибині 75 см виявлено нижню частину поздовжньої стіни з обвуглених дубових деревин, які лежать одна на одній до глибини 1,5 м від поверхні валу, а також поперечну стіну, що продовжується під внутрішнім схилом валу в бік площинки. В горілому шарі на долівці кліті багато вугілля, сажі, перепаленої лесу і каміння. Зовні від горілої поздовжньої стіни залигає чистий світло-жовтий лес, а досередини площинки під внутрішнім схилом валу продовжується горілий шар. В ньому знайдено уламок стінки гончарної посудини з грубого тіста, яку, очевидно слід віднести до XI ст.

За плануванням оборонних споруд (значна протяжність напільного боку, двохрядна розчленована оборонна лінія), підпрямокутною формою, великими розмірами і наявністю двох укріплених частин городище в с. Городище на р. Церем належить до характерних пам'яток милоградської культури ранньозалізного віку⁸. Його укріплення були в друге використані древлянами.

На південному краї на західній частині цього городища зберігся невеликий відрізок валу довжиною 10—12 м (рив. рис. 4, 1). У зразі північно-західного кінця валу, поруйнованого зверху бульдозером під час будівельних робіт, під внутрішнім схилом на висоті 40 см від основи валу було помічено скupчення сажі з вугіллям, попелом, а вище — сіру землю з вкрапленнями перепаленої леса. Зачисткою зразу встановлено, що в цьому місці у внутрішній частині валу було споруджено напівземлянку, долівка якої встелена прошарком світло-жовтого леса, товщиною 5—6 см (див. рис. 4, 2). На долівці залигає прошарок землі, товщиною 12 см з вугіллям, попелом та уламками кераміки X ст. Зовнішня стінка споруди викопана в світло-жовтому насипу валу, збереглася в нижній частині на висоту 55 см. Внутрішній край напівземлянки знищено зсувиами насипу валу. Долівку споруди було розчищено вздовж валу на 0,5 м і впоперек на 1,5 м. На долівці в шарі вугілля з сажею і попелом лежала дубова обвуглена деревина, знайдено уламок бронзового дроту та понад 50 сильно перепалених великих уламків кераміки X ст. (рис. 5, 19—23).

Відкрита споруда не є конструктивною частиною валу, наприклад, оборонною кліттю. В інших місцях у поруйнованих валах залишків дерева чи інших конструкцій не простежено. Безсумнівно, що напівземлянка (можливо, житлова) вкопана зсередини в насип валу тоді, коли останній уже існував.

Можливо, що укріплення ранньозалізного віку знаходилось на місці городища в Олевську, оскільки на площинці в шурфі виявлено характерний уламок вінця посудини другої половини I тис. до н. е.*

Матеріали розвідки свідчать і про наявність в цьому районі городищ ранньозалізного віку, які не були використані слов'янами і не ма-

* Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. — Археологія, 1976, 20, с. 91.

* Писемні джерела свідчать, що Олевське городище у XVI ст. знаходилось у володінні Немиричів і на ньому Іван Немирич побудував замок. (Див.: Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912, т. 1, с. 255.). Очевидно великий вал, що зберігся з напільного боку городища, був чід силаний під час відновлення укріплень замку.

ють культурного шару. Так, за 10 км на північний схід від Олевська було обстежене мисове городище в с. Сущани Олевського р-ну, в плані овальне 65×55 м (0,27 га), з широким напільним боком. Вал городища в тій частині, яка збереглася, утворений з прямолінійних відрізків (див. рис. 3, 4), що характерне для городищ милоградської культури. Конструкцій у поруйнованому валу не виявлено, він насипаний з світло-сірого лесовидного ґрунту. Площадка городища використовується під город і в період обстеження була заорана, земля на ній сіра, без культурних залишків. Знайдено лише уламок горщика, подібного до кераміки не раніше XII—XIII ст. В шурфах біля північно-східного відрізу валу і на західному краю площадки культурного шару не виявлено. Є всі підстави вважати це городище пам'яткою милоградської культури.

Потужні укріплення мало городище в с. Несолоні (див. рис. 3, 2). Вал по периметру площадки з півночі і сходу має висоту зсередини до 4 м, а зовні — від 5 до 10 м, хоч рова перед ним немає. Можливо, що цей вал підсиали в XVI—XVII ст. У його зсувах ґрунт світло-жовтий з щебенем, дерев'яних конструкцій не простежено. Вал по південному краю городища нижчий і вужчий, в обривах з боку ріки і зсувах на поверхні в горілому ґрунті виступає дубове вугілля. В одному місці добре помітні поперечні і подовжені дубові деревини. За 15 м на схід і північ від основного валу з широкого напільного боку знаходився додатковий, зовнішній вал, який уже зруйнований. За даними обстежень 1956 р., вал доходив у західному напрямку до обриву, який зараз також розсунутий бульдозером. Цей вал за плануванням і місцеположенням нагадує зовнішні вали, відділені проміжком від внутрішнього укріплення, багатьох городищ милоградської культури і, очевидно, походить з ранньозалізного віку.

Наявність потужного культурного шару XII—XIII ст. на городищі в с. Дружба не дозволяє судити, до якого часу відноситься вал, що проходить біля підніжжя ескарпованого схилу (див. рис. 2, 4).

Напільний рів, в свою чергу, з'єднується з ровом-ескарпом, що проходить перед валом на схилі городища. Аналогічне поєднання валів та ровів на ескарпованому схилі та з напільного боку характерне для городища в Гульську (рис. 4, 3).

По периметру площадки на городищі в с. Дружбі слідів валу не знайдено. Залишки сильно розсунутого і розораного валу шириною 15 м, висотою близько 0,5 м простежуються лише з вузького напільного боку. Натомість напільний рів являв собою досить значну перешкоду. Судячи із значних сучасних розмірів (глибина 5—6 м, ширина понад 20 м), його було влаштовано в природній западині, яка перетворювала мис у останець.

Серед ранніх укріплень, які продовжували функціонувати в XII—XIII ст., заслуговує на увагу городище поблизу с. Городець. На північній його частині в шурфах понад північним краєм виявлено культурний шар товщиною 1,1—1,5 м з численними уламками кераміки XII—XIII ст. В нижній частині культурного шару виявлено прошарки перепаленого леса з попелом. Очевидно, вздовж північного краю знаходився ряд напівземлянкових жител. Посередині площадки культурний шар має товщину 20—25 см. Добре насичена археологічним матеріалом і середня частина городища, але кераміки XII—XIII ст. тут зустрінуто менше. Небагато її і на заораній поверхні великої південної частини городища, на якій серед підйомного матеріалу переважають уламки X—XI ст. На північній і південній частинах знайдено уламки точильних брусків, що вказують на існування ремісничого виробництва. На південній частині біля південно-західного краю, за 50 м на північ від в'їзду, відкрито сліди виробництва шиферних пряслиць. Тут на заораній поверхні зібрано квадратні заготовки (рис. 5, 55), такі ж заготовки

з просвердленою діркою (рис. 5, 56, 57) і частини заготовок після виточування в них пряслиць (рис. 5, 58, 59). Уламки шифера знайдено на середній площині городища.

На інших обстежених городищах (в селах Норинську Овруцького р-ну, Городищі на р. Свинолужі та Корчівці Черняхівського р-ну, Рудні-Городищі Житомирського р-ну) в культурному шарі XII—XIII ст. знахідок деревлянського часу не виявлено. Городище в Норинську займає останець (рис. 3, 6), Рудні-Городищі — мис (рис. 3, 3), а в Городищі (рис. 2, 3) і Корчівці (рис. 3, 5) — підвищення. Вони мають невеличку укріпленау частину площею 0,40 га (перші два), 0,12 га (Корчівка) та 0,09 га (Городище).

Оригінальне за плануванням укріплення в с. Городищі складається з двох кільцевих валів, розділених ровом (рис. 2, 3). Зовнішній вал розташований дещо нижче від внутрішнього. Він невеличкий і з північного заходу зруйнований. Його найвища частина у вигляді вузького гребеня проходить по зовнішньому краю, а зсередини, понад внутрішнім ровом, вал утворює терасоподібну площину шириною в середньому 6 м. Рова перед зовнішнім валом немає. Зачисткою в місцях руйнувань встановлено, що обидва вали перепалені. З них у внутрішньому виявлені залишки обвуглених дубових подовжніх і поперечних деревин від клітей, в яких знаходиться горілий ґрунт з уламками горщиків XII—XIII ст. (рис. 5, 43). В шурфі на краю площинки відкрито культурний шар товщиною 30 см з вуглинками, перепаленою глиною, камінням, керамікою XII—XIII ст. Селище біля городища дуже невеличке. На свіжозаораній поверхні з обох його боків по краю надзаплавної тераси, що похило спадає до річки, зустрінуто поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст.

На городищі в с. Норинську на поверхні і в двох шурфах зібрано кераміку XII—XIII ст. (рис. 5, 44, 45). В культурному шарі товщиною понад 1 м знайдено також уламки кераміки XVII ст., кахлі, каміння, перепалену глину, кістки тварин. Знахідки пізнішого й ранішого часу переміщені. На місці давньоруського городища знаходилось пізньосередньовічне укріплення. Біля підніжжя городища, крім матеріалів XVII ст., зустрічаються і уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 5, 46, 47). Одне вінце, можливо, датується кінцем XI ст. (рис. 5, 48).

За повідомленням учасника експедиції В. О. Місяця під південним схилом городища, де раніше вибирави землю для господарських потреб, знайдено заготівки для виготовлення шиферних пряслиць. В селі за 1 км на північний захід від городища на протилежному березі р. Норинь місцеві жителі знаходили заготівки для виготовлення шиферних пряслиць і хрестиків.

На городищі в с. Рудня-Городище по краю площинки з ескарпованими схилами збереглися залишки валу, а з напільного боку — рова (рис. 3, 3). Культурний шар не досить потужний, заораний ґрунт світло-сірий, з плямами гумусованої землі на місці жителів. Є знахідки пізньозалізного часу (кераміка, численні уламки і скучення злегка перепалених грудок глини) і XII—XIII ст. (рис. 5, 49). Селища біля городища не виявлено.

Городище за 2 км на схід від с. Корчівка розміщене на незначному піщаному підвищенні на краю долини струмка Корчеватого і вже повністю розоране. Збереглися контури кільцевого валу і сліди рова (рис. 3, 5). В культурному шарі зібрано чимало уламків вінців кераміки XII—XIII ст. (рис. 5, 50, 51) і одне вінце горщика кінця XI ст. (рис. 5, 31). Зустрічаються залізна руда і шлаки. За даними С. Гамченка, на захід, північ і схід від городища знаходилось селище⁹. Ви-

⁹ Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватый.— В кн.: Тр. XI АС. М., 1897, т. 2, с. 94.

разний культурний шар селища із знахідками уламків кераміки XII—XIII ст. нами простежено на схід від городища.

За 2 км на схід від с. Студениця Коростишівського р-ну С. Гамченко, досліджуючи в болоті «Стуга» острів-останець, «відрізаний з

Рис. 6. Залізні наральники і чересло з селища поблизу с. Студениця.

півдня штучною сідловиною, широким ровом, який заплив», знайшов багато уламків гончарних посудин, жорна, уламки скляних браслетів, ножі, цвяхи, ножиці, залізні шлаки¹⁰. Обстеженням встановлено, що штучних укріплень на острові не було. Він відокремлений від продов-

¹⁰ Гамченко С. С. Древний поселок и могильник в уроц. Стуга (близ с. Студеница Житомирского уезда Волынской губ.).— В кн.: ЧВИОН, Киев, 1899, кн. 13, с. 10, 11, 74—93.

ження підвищення не ровом, а неглибокою і широкою (понад 40 м) природною улоговиною. Площа цього острова з низькими й похилими неправильних обрисів краями 80×60 м. На північній його половині знайдено кераміку XII—XIII ст. (рис. 5, 53), уламок вінця кінця XI ст. (рис. 5, 52), залізний наральник і чересло від плуга (рис. 6). На південній частині виявлено лише поодинокі уламки стінок давньоруської кераміки. Курганий могильник, на якому проводив розкопки С. С. Гамченко, вже не помітний. Він помилково датував поселення VII—IX ст.*

Археологічні відомості про обстежені пам'ятки, крім городища поблизу с. Корчівки та селища поблизу с. Студениці, в літературі відсутні. Є публікація про обстеження городища в с. Рудня-Городище, в якій помилково вважається, що воно позбавлене укріплень і ніколи не було городищем¹¹.

На Житомирщині, таким чином, встановлюються два періоди в історії давньоруського оборонного будівництва: IX—X і XII—XIII ст. Укріплення першого періоду належали древлянському територіально-племенному об'єднанню. Частина обстежених древлянських «городів» (в Олевську, Городищі на р. Церем, Несолоні) припинила існування десь на початку XI ст. Інші (в Городці, Пилиповичах, Дружбі, Гульську) продовжували існувати до XII—XIII ст. включно. Проте матеріалів XI ст. на них виявлено мало. Зокрема, на городищі й селищі в Пилиповичах та на городищі в Гульську не виявлено кераміки другої половини XI ст. На обстеженому раніше укріпленні в с. Городищі на р. Ірші (Малинський р-н Житомирської обл.) є речі IX—X та XII—XIII ст., а XI ст.— зовсім немає¹². Це свідчить про те, що події, які призвели до запустіння одних древлянських «городів», позначились в якійсь мірі й на інших.

З літопису відомо, що «Деревська земля» була остаточно підкорена княгинею Ольгою в 946 р. після оволодіння центром цієї землі — Іскоростенем, який нею був спалений. Однак останній продовжував існувати на тому ж самому місці і в наступні століття¹³. Інші укріплення, до яких побігли древляни від переслідувань київської дружини, Ольга не захоплювала¹⁴. Отже, події 946 р. не можна безпосередньо пов'язувати зі змінами в існуванні древлянських укріплень, тим більше, що ці зміни, за археологічними даними, відбулися пізніше. В «Деревській землі», з включенням її до Київської Русі, певний час, очевидно, ще зберігались місцеві форми адміністративно-господарського управління. За Ігоря данину з древлян збиравли його воєвода Свенельд і сам київський князь. Метою Ольги було також одержання данини. Підкоривши Іскоростень, вона накладала на його жителів «дань тяжку» і вирушила з дружиною по «Деревській землі» «оуставляющи оуставы и оурокы и суть,— додає літописець,— становища ея и ловища ея»¹⁵, тобто Ольга регламентувала норми данини, визначала пункти, куди її слід було доставляти і встановила місця князівського полювання.

Адміністративні заходи Ольги по впорядкуванню фіiscalної системи не зачіпали існуючих порядків общинного землеволодіння і не могли раптово позначитись на внутрішньому устрою древлянського суспільства.

* Це селище на підставі повідомлень С. С. Гамченка помилково зарахував до числа городищ і П. О. Раппопорт. (Див.: Rappoport P. A. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МИА, 1956, № 52, с. 35).

¹¹ Виезжев Р. И. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.— АП УРСР, 1952, т. 3, с. 205.

¹² Кучера М. П. Городища Волині й Поділля.— Археологія, 1979, 29, с. 64.

¹³ Самойловський І. М. Стародавній Коростень.— Археологія, 1970, вип. 23, с. 190—199.

¹⁴ ПСРЛ, 1962, т. 2, ст. 46.

¹⁵ Там же, ст. 48.

ства. Місцеві адміністративно-господарські центри — укріплені пункти продовжували існувати, але на них в першу чергу поширився вплив велиокнязівської влади. Племінні древлянські князі втратили свою політичну роль і вимушенні були остаточно підкоритись Києву. В 70-х роках Х ст. «Деревська земля» була у володінні онука Ольги — Олега, який загинув у Вручії, рятуючись від переслідувань свого брата Ярополка¹⁶. Очевидно древлянський Вручій (сучасне м. Овруч Житомирської обл.) був столицею володіння Олега. В нових політичних умовах деякі древлянські укріплення почали втрачати своє початкове значення і запустіли, а інші поступово були пристосовані до потреб розвитку Давньоруської держави. Частину жителів князі могли переселити близче до Києва в свої вотчинні володіння. В зв'язку з подіями 946 р. літописець вказує на Вишгород, як «Ольжин город», а під 947 р. повідомляє про село цієї князині — Ольжичі¹⁷. Частину жителів підкореного Іскоростеня Ольга «работе преда мужем своим»¹⁸. Так, очевидно, діяли й інші князі.

Археологічні відомості про древлянські городища є частиною історії племінних земель на етапі формування території Давньоруської держави.

Другий період інтенсивного оборонного будівництва на території древлян починається наприкінці XI—XII ст., коли виникає цілий ряд укріплень на нових місцях. До них належать розглянуті вище городища в Норинську (басейн р. Ужа), Корчівці, Городищі на р. Свінолужі, Рудні-Городищі (басейн р. Тетерева), а також цілий ряд інших городищ XII—XIII ст., обстежених раніше автором в басейні Тетерева на Житомирщині¹⁹, в Бруслові Коростишівського р-ну, Соколовій Горі в м. Житомирі, Зарічанах, Станишівці, Сінгурах, Городищі на р. Коденці Житомирського р-ну, Великих Коровинцях, Довбишах Чуднівського р-ну, Леніні Радомишльського р-ну. Якщо під древлянські укріплення обирались городища ранньозалізного віку та місця з максимальним природним захистом, то давньоруські укріплення засновували в різних топографічних умовах, в тому числі й на відкритій місцевості. Analogічні зміни мали місце і на Левобережжі Дніпра, де городища роменської культури передували давньоруським укріпленим населеним пунктам.

Поява в кінці XI—XII ст. значної кількості укріплень на території сучасної Житомирщини характеризує процес інтенсивного господарського освоєння цих земель феодальною державою і свідчить про дальший розвиток давньоруської економіки і суспільних відносин. Період масового оборонного будівництва на сусідній території правобережної Київщини також припадає на кінець XI—XII ст.²⁰

Освоєння київськими князями та боярами нових земель в умовах постійної загрози з боку степу вимагало будівництва цілої мережі військово-феодальних опорних пунктів і супроводжувалось колонізацією освоюваних земель, заснуванням поруч з укріпленнями відкритих сільських поселень. Оборонне будівництво XII—XIII ст. відбиває найвищий етап соціально-економічного розвитку Давньої Русі.

¹⁶ ПСРЛ, т. 2, ст. 62.

¹⁷ Там же, ст. 49. М. М. Тихомиров припускає, що с. Ольжичі було заселено челядлю Ольги з підкорених древлян (Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв., с. 31).

¹⁸ ПСРЛ, т. 2, ст. 48.

¹⁹ Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі.—Археологія, 1979, 29, с. 62—73.

²⁰ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини.—Дослідження з слов'яно-руської археології К., 1976, с. 196.

Новые данные о городищах Житомирщины

Резюме

Автор в 1975—1976 гг. на территории Житомирской области обследовал 13 городищ, из которых три имели материалы IX—XI вв., четыре — IX, X—XIII вв. и четыре — XII—XIII вв. Одно городище, известное в литературе как раннеславянское, уже не существует, а на одном культурный слой отсутствует. Обследовано также отдельно расположенное селище XII—XIII вв., ошибочно считавшееся в литературе городищем.

Ранние городища являются остатками летописных древлянских «городов». Часть из них примерно к середине XI в. утратила значение в связи с изменением политической обстановки после включения Древлянской земли в состав Киевской Руси; другая часть была превращена в военно-феодальные опорные пункты Древнерусского государства.

В конце XI—XII в. на территории Среднего Поднепровья, включая современную Житомирщину, возникает целый ряд новых укреплений, что было связано с интенсивным хозяйственным освоением этих земель киевскими князьями и боярами.

С. А. ЛІПКО

Старожитності верхів'я р. Случ

(матеріали до археологічної карти)

Район верхів'я р. Случ на граници Житомирської і Хмельницької областей, що відноситься до північної периферії Волино-Подільської височини, як виявилось останнім часом, дуже насичений археологічними пам'ятками.

Перші відомості про пам'ятки цього району були одержані наприкінці 20-х років. В 1927 р. С. С. Гамченко і М. Л. Макаревич здійснили невеликі розкопки поселення трипільської культури біля с. Колодяжин Дзержинського р-ну Житомирської обл. Того ж року вони відкрили поселення трипільської культури біля с. Привітів, а в 1930 р. таке ж поселення в с. Демківці Любарського р-ну Житомирської обл. відкрив С. С. Гамченко.

В 1948—1951 рр. поблизу с. Деревичі В. К. Гончаров і П. О. Раппопорт¹ дослідили поселення трипільської культури, скіфського часу та два городища часу Київської Русі (рис. 1), одне з яких, в уроч. Замчисько, вважається залишками літописного міста Деревича, що існувало на Болохівській землі.

В 1949 р. Ю. М. Захарук провів розкопки поселення в уроч. Горбовиця поблизу с. Нова Чортория², де були здобуті матеріали найпізнішого етапу трипільської культури.

Найбільша кількість поселень була виявлена тут в кінці 50-х, в 60-х роках розвідками І. С. Винокура, П. О. Раппопорта та автора. Так, в 1951—1961 рр. І. С. Винокур дослідив відкрите ним поселення черняхівської культури в уроч. Селисько на західній околиці Любара. В 1956 р. П. О. Раппопорт відкрив давньоруське городище XII—XIII ст. поблизу ст. Разіно³. В 1961 р. загоном у складі І. І. Богуна, І. С. Винокура та С. А. Липка була проведена розвідка по р. Случ та її притоках, в результаті якої виявлені численні поселення різних епох в околицях сіл Демківці, Житинці, Колодяжні, Павловочка, Привітів, Северин, Стара Чортория. Чимало пунктів відкрито під час розвідок, які проводив автор разом з членами археологічного гуртка Любарського будинку піонерів⁴.

Поселення різних епох — від енеоліту до часів Київської Русі — розташовуються на мисах і похилах ділянках лесових терас р. Случ та її лівих (Білка, Госира, Деревича) і правих (Потівка, Жилка, Каранька, Бліва, Вербка, Ліска, Тюкелівка) притоках, прорізаних численними ярами з виходами джерел. Лесові ґрунти північних схилів Волино-Подільської височини, велика кількість водних джерел сприяли заселенню цієї території в різні часи землеробським населенням. Останнім часом на невеликій ділянці басейну Случі від с. Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. до с. Колодяжин Дзержинського р-ну Житомирської обл. довжиною близько 40—50 км, виявлено 27 місцевонаходжень, короткий опис яких наводиться нижче.

1. с. Колодяжнє⁵ Дзержинського р-ну Житомирської обл. На високих мисах лівого і правого берега р. Тюкелівки за 0,2—1,5 км на схід і південь від села виявлено сліди поселень епохи бронзи, скіфського часу та давньоруське городище.

2. Нова Чортория Любарського р-ну Житомирської обл. На високому мисі правого берега Случі в уроч. Панівці розташоване давньоруське городище XII—XIII ст. розмірами 64×65 м⁶. Із заходу і сходу мис оточений долинами струмків, а з півдня — річкою Случ. Добре простежуються вали. Крім кераміки часів Київської Русі, на городищі зустрічається кераміка трипільської культури та раннього залізного віку.

¹ Гончаров В. К. Роботи Волинської експедиції 1948 р.—АП, 1952, т. 3, с. 171—172; Раппопорт П. А. Города Болоховської землі.—КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 52—59.

² Захарук Ю. М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ї р. Случ.—АП, 1956, т. 6, с. 130—133.

³ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. Л., 1967, с. 72, 73, 132, 134, 225.

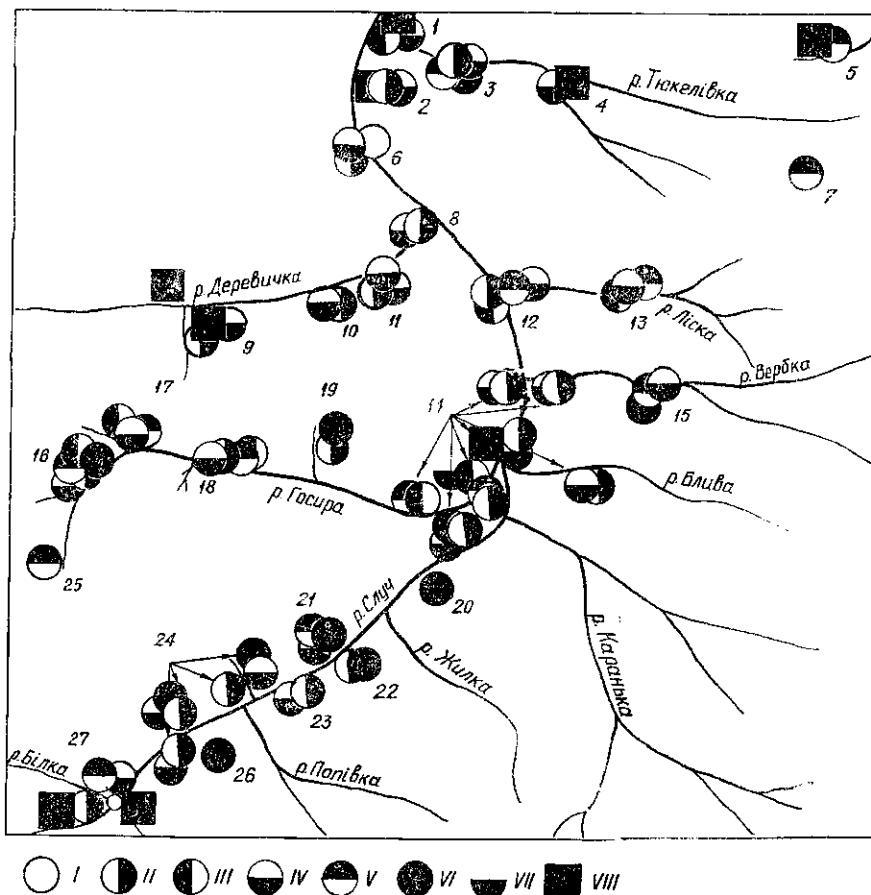
⁴ Найбільш активну участь у розвідках приймали В. Голованець, В. Забара, П. Липко, Б. Родюнов, В. Шуляк.

⁵ Тут і далі номер пункту відповідає номеру на карті (рис. 1).

⁶ Городище відоме під назвою «Панівці» з 1471 р. Див.: Архів Юго-Западної Росії, т. 2, ч. 7, с. 4—5.

3. с. Паволочка Дзержинського р-ну Житомирської обл. В селі, вздовж р. Тюклівської культури виявлено сліди поселень трипільської культури, раннього залізного віку, черняхівської культури та часу Київської Русі.

4. с. Привітів Любарського р-ну Житомирської обл. В урочищі Замчисько на лівому березі р. Тюклівки розташоване давньоруське городище XII—XIII ст., поруч простежуються сліди поселення черняхівської культури.

I — Колодяжне; 2 — Нова Чорторія; 3 — Паволочка; 4 — Привітів; 5 — Довбиші; 6 — Стара Чорторія; 7 — Меленці; 8 — Мала Деревичка; 9 — Великі Деревичі; 10 — Борушківці; 11 — Глезне; 12 — Коростки; 13 — Липнє; 14 — смт. Любар; 15 — Кутіще; 16 — Житліці; 17 — Глезовщина; 18 — Демківці; 19 — Озернє; 20 — Грівівці; 21 — Прозалівка; 22 — Педінка; 23 — Винянка; 24 — Коржівка; 25 — Северинна; 26 — Махаринці; 27 — Остроніль.

I — неоліт; II — трипільська культура; III — епоха бронзи; IV — ранній залізний вік; V — черняхівська культура; VI — давньоруські поселення; VII — давньоруські могильники; VIII — давньоруські городища.

5. с. Довбиші Чуднівського р-ну Житомирської обл. На південно-східній окремій села, на високому мисі лівого берега р. Ібра, виявлено городище часу Київської Русі розмірами 66×69 м, обнесене земляними валами, а також сліди поселення черняхівської культури.

6. с. Стара Чорторія Любарського р-ну Житомирської обл. У північно-східній частині села в урочищі Лиса Гора на лівому березі р. Случ розташоване городище часу Київської Русі із шаром раннього залізного віку. Серед знахідок — кераміка та залізний спис (рис. 2, 5). На городах колгоспників в 200 м на південний захід від школи було знайдено бронзовий кельт (рис. 3, 2). В центрі села, в урочищі Горб, знаходився курган (рис. 4), зустрічаються матеріали доби неоліту, трипільської культури та раннього залізного віку.

7. с. Меленці Любарського р-ну. За 2 км на північний схід від села, на схилі тераси лівого берега р. Ібра, біля ґрунтової дороги знайдено кераміку черняхівської культури, біконічне прясло, обрізки оленячих рогів.

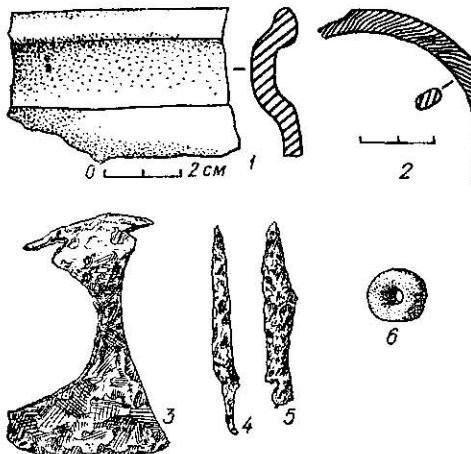

Рис. 2. Матеріали давньоруського часу:
1, 4 — смт Любар; 2 — Прозаївка;
3, 6 — Великі Деревичі; 5 — Стара Чортория.

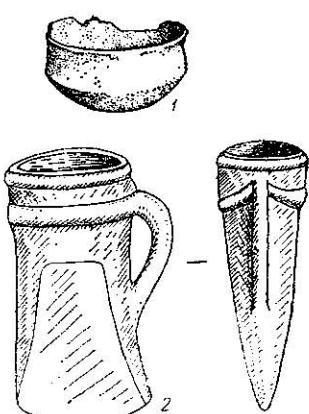

Рис. 3. Матеріали епохи бронзи
та черняхівської культури:
1 — Гізовщина; 2 — Стара Чортория.

Рис. 4. Курган в с. Стара Чортория.

8. с. Мала Деревичка Любарського р-ну. На південній околиці села, на терасі лівого берега р. Деревички, понад ставом, зустрічаються матеріали трипільської культури та раннього залізного віку.

9. с. Великі Деревичі Любарського р-ну. Біля села знаходяться два давньоруських городища в урочищах Городисько і Замисько. На першому, крім давньоруської кераміки XII—XIII ст., знайдено кераміку трипільської, тшинецько-комарівської, черняхівської культур та скіфського часу і пряслиця ранньозалізного віку (рис. 6, 1—4, 7, 9). На другому, яке вважається залишками літописного міста Деревича, крім кераміки

XII—XIII ст., знайдено шиферне прясло, залізна бойова сокира (рис. 2, 6, 3), уламки крученіх скляних браслетів, а також кераміка трипільської культури та скіфського часу.

10. с. Борушківці Любарського р-ну. В уроч. Острів, на правому березі р. Деревички, біля греблі, зібрано матеріали трипільської культури та скіфського часу. Матеріали того ж часу знайдене на зораному полі на мисах правого берега річки за 0,5—1,5 км на схід від греблі. Серед підйомного матеріалу — пізньотрипільська кераміка, кераміка скіфського часу, крем'яні ножі, кам'яна сокира з просвердленням отвором.

11. с. Глезне Любарського р-ну. В районі села виявлено сліди трьох поселень скіфського часу. Одне з них в центрі села на остріві, утвореному р. Деревичкою та її рукавом. Тут же зустрічаються матеріали черняхівської культури. Друге — на західній околиці села на лівому березі річки, над ставом поблизу лісу, на орному полі. Третє — на південно-західній околиці села, на мисах правого берега р. Деревички. Крім матеріалів скіфського часу, зустрічається також кераміка трипільської культури. Біля села виявлено кілька випадкових знахідок. Це глечик культури кулястих амфор (рис. 7), знайдений в піщаному кар'єрі, та давньоруська посудинка з двома вушками (рис. 8) з торфяника в заплаві р. Деревички, що на захід від села.

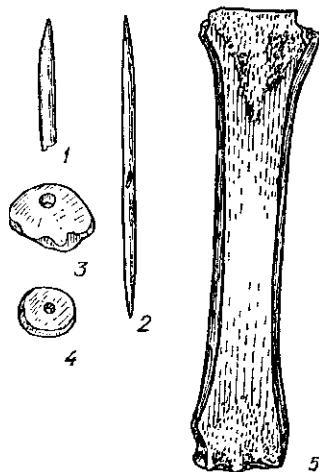

Рис. 5. Вироби з кістки:
1—5 — смт Любар (1, 3, 5 —
уроч. Селисько; 2 — уроч. Гара-
шівка).

12. с. Коростки Любарського р-ну. В межах села на городах колгоспників виявлено два поселення черняхівської культури: одне — на правому березі р. Ліски — правої притоки Случі. (тут же трапляється кераміка раннього залізного віку), а друге — на лівому березі річки, на західній околиці села. Крім того, на лівому березі р. Ліски, за 1 км на схід від села, — сліди ще одного поселення черняхівської культури. На південний схід від села, в уроч. Бірючиха, на правому березі струмка (права притока Случі) виявлено кераміку раннього залізного віку, кераміку та фрагмент кістяного гребінця із бронзовими заклепками черняхівської культури. Проти гирла р. Ліски на лівому березі Случі знайдено сліди поселення залізного віку. Серед знахідок кераміка, зернотерки, крем'яні сокири, округлий в плані плоский керамічний виріб з прокресленім на одному боці хрестом (рис. 6, 5).

13. с. Липне Любарського р-ну. У східній частині села, на правому березі р. Ліски, знайдено матеріали раннього залізного віку та черняхівської культури. В двох місцях поблизу села виявлено залишки поселень епохи бронзи. Одне — на терасі правого берега р. Ліски, за 2—3 км на захід від села, а друге — на її лівому березі, на піщаному підвищенні, за 2,5 км на захід від села.

14. смт Любар, районцентр. Поблизу міста виявлено 12 місцезнаходжень різного часу:

на північній околиці Любара (Громада), в уроч. Зволенщина, знаходяться велике (площею біля 10 га) поселення трипільської культури (етап СІ за Т. С. Пасек) та сліди поселення раннього залізного віку. Серед знахідок трипільської культури, крім кераміки, виявлено крем'яні сокири, зернотерки, розтиральники, пластинки (рис. 9, 3—6);

за північно-східною околицею Любара (Юрівка), на ділянці лівого берега р. Вербка (права притока Случі), на площині біля 3 га, в уроч. Чернече знайдено матеріали трипільської культури та раннього залізного віку: кераміка, крем'яні сокири, кам'яна сокира з просвердленням отвором, крем'яні ножі, серпі;

на ділянці терасі лівого берега Случі, від струмка проти школи-інтернату до залізобетонного моста на дорозі Бердичів — Гриців виявлено кераміку комарівської культури епохи бронзи, раннього залізного віку, прикрашенну ямковим, геометричним орнаментом та валиками під вінцями, кераміку з хвилястим орнаментом часів Київської Русі, а також керамічний «хлібець» (рис. 6, 8), біконічне і плоске пряслице;

на мису лівого берега Случі, на південний захід від пости — давньоруське городище, можливо, залишки літописного міста Болохова, згадуване рядом дослідників⁷. Крім давньоруської кераміки XII—XIII ст. (рис. 2, 1), денця з клеймом, уламків скляних браслетів, намистин, тут виявлено кераміку і статуетку трипільської культури, уламки посуду доби бронзи, прикрашенні шнуром, прясле та кераміку раннього залізного віку;

на підвищенні терасі лівого берега Случі, за 100 м праворуч від шосе Любар — Озерне та за 500 м на схід від районного об'єднання «Сільгосптехніка» виявлено давньоруське кладовище, на якому було досліджено три поховання. Одне з них належало

⁷ Дацкевич Д. Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории, эпизод из истории Южной Руси в XIII—XIV столетиях. Киев, 1876; Раппопорт П. А. Города Болоховской земли.— КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 52—59; Липко С. А. Де був давній Болохов.— УІЖ, 1971, № 4, с. 99—104; Липко С. А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова.— Археологія, 1973, 12, с. 95—98.

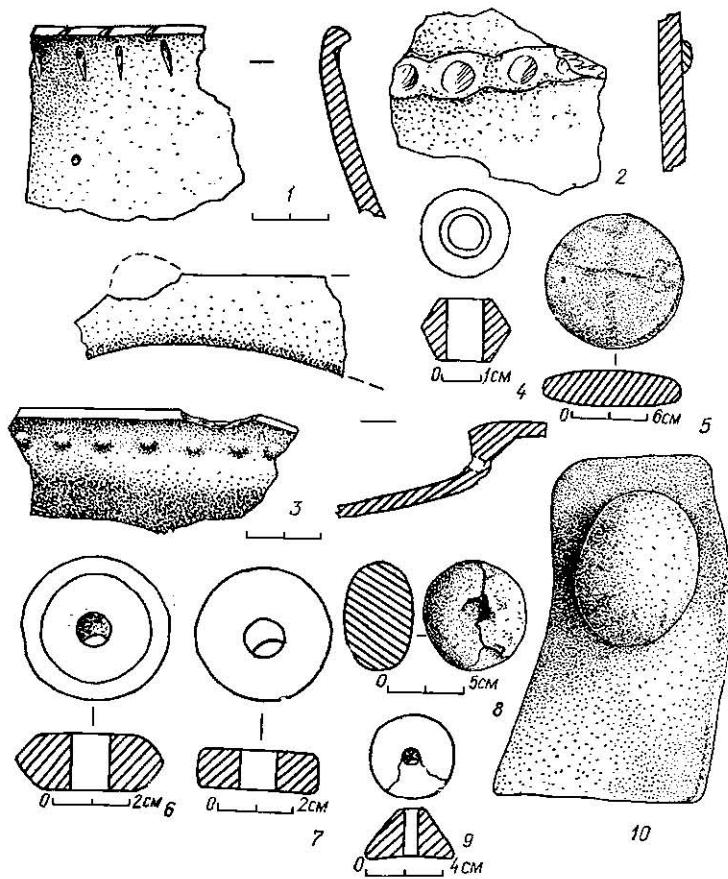

Рис. 6. Матеріали поселень раннього залізного віку:
1—4, 7, 9 — Великі Деревичі; 6 — Куташа; 10 — Коростки;
5 — смт Любар.

Рис. 7. Посудина культури кулястих амфор (с. Глезне).

Рис. 8. Горщик давньоруського часу
(с. Глезне).

жінці. Кістяк лежав у випростаному стані на спині, головою на захід. На шийних хребтах знайдено бронзовий гудзик, на передпліччі лівої руки — цілий круглений браслет з світло-синього скла, на середньому пальці правої руки — срібна каблучка, прикрашена чеканим орнаментом із черню;

в уроч. Гарашівка, на надзаплавній терасі лівого берега Случі, проти костьолу — сліди поселення доби бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури та часів

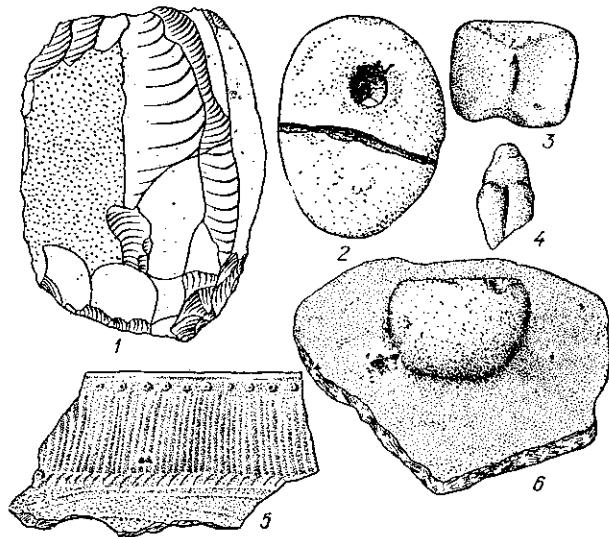

Рис. 9. Матеріали трипільської культури:
1, 2 — смт Любар, уроч. Іванієве; 3—6 — смт Любар, уроч. Зволенщина.

Київської Русі. Тут виявлено кераміку, бруски з пісковику (рис. 10, 1) та кістяні шила (рис. 5, 2);

в уроч. Віпас, на схід від уроч. Гарашівка, також на лівому березі Случі, знаходилися два кургани висотою 1 і 2 м та діаметром 16 і 21 м;

в урочищах Вир і Цибульщина, на лівому березі ріки, проти Каранського кар'єра виявлено поселення трипільської культури та раннього залізного віку;

в місті Новий Любар, на мису високого правого берега Случі, площею біля 45 га, що з півдня, заходу і півночі омивається р. Случ, а з напільній сторони відмежованому

глибоким ровом, розташоване Любарівське городище XVII—XIX ст. Крім того, тут виявлено матеріали трипільської культури, раннього залізного віку та черняхівської культури;

на південно-східній околиці Любара, біля містка через р. Блива, на її лівому березі, в уроч. Мельницьке виявлено сліди поселень трипільської культури та раннього залізного віку;

на південно-західній околиці Любара (Стрижівка) в уроч. Іванієве проти с. Гринівці на мисах лівого і правого берега стариці р. Госира, при її впадінні в Случ виявлено поселення трипільської культури, раннього залізного віку та часів Київської Русі. Серед знахідок — трипільська кераміка з заглибленим і розписним орнаментом, крем'яні нуклеуси, прясла, грузило (рис. 9, 1, 2), кераміка раннього залізного віку з розчлен

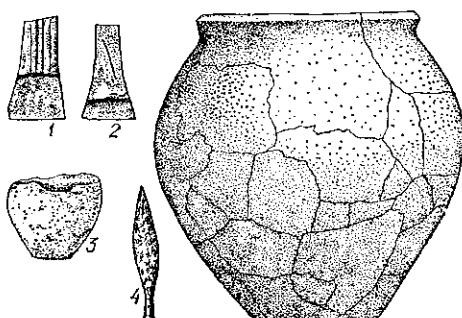

Рис. 10. Матеріали черняхівської культури з смт Любар:

1 — уроч. Гарашівка; 2 — уроч. Іванієве; 3—5 — уроч. Селисько.

нованими валиками та борозenkами під вінцями, біконічне прясло, кераміка черняхівської культури, бруски (рис. 10, 2), кераміка часів Київської Русі XII—XIII ст. та залиші ножі (рис. 2, 4);

на західній околиці Любара (Стрижівка), на мисах вздовж лівого берега р. Госира, в напрямку до с. Іванівці в уроч. Селисько — сліди поселень доби бронзи, скіфського часу та черняхівської культури. Крім кераміки тут знайдено грузила, залізний наконечник списа (рис. 10, 3—5), кістяне шило, кістяні намистини, лощило з кістки (рис. 5, 1, 3, 5).

15. с. Кутище Любарського р-ну. За 0,2—1 км на захід від села, на обох берегах р. Вербки, в уроч. Краєвина виявлено сліди поселень раннього залізного віку, черняхівської культури та часів Київської Русі. Ще одне поселення раннього залізного віку зафіксоване на правому березі р. Вербки, за 0,5 км на схід від села. Тут знайдено кераміку, прясла, хлібець керамічний та кам'яну сокиру.

16. с. Житинці Любарського р-ну. На лівому березі р. Госири, на західній околиці села Житинці та між цією околицею і греблею, по якій проходить дорога в с. Пеньки, що на правому березі річки, та проти цього села виявлено матеріали (переважно кераміку) трипільської культури, пізнього періоду доби бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури та часу Київської Русі. За даними обстеження, площа поселення черняхівської культури, розташованого проти с. Пеньки, становить близько 4 га.

17. с. Гізовщина Любарського р-ну. На лівому березі р. Госира, біля будівель колгоспу зібрани матеріали доби бронзи, скіфського часу та черняхівської культури, пред-

Рис. 11. Горщик трипільської культури (с. Вигнанка).

ставлені керамікою (рис. 3, 1), крем'яними сокирами з відшліфованими лезами, кам'яною сокирою-молотом, а також біконічним пряслом та керамічною ллячкою.

18. с. Демківці Любарського р-ну. На лівому березі р. Госири за 0,5—3 км від села, на орному полі виявлено сліди поселень трипільської культури, доби бронзи, скіфського часу та черняхівської культури. Сліди черняхівських поселень простежені ще в двох місцях — в межах села на лівому березі річки на городі колгоспника П. С. Романовського та між колгоспними фермами і річкою. На правому березі річки за 100—150 м на схід від села відмічені сліди поселення скіфського часу.

19. с. Озерне Любарського р-ну. За 2,5 км на південний захід від села, на лівому березі струмка, що впадає в р. Госири, виявлено сліди поселень трипільської культури та часів Київської Русі.

20. с. Гринівці Любарського р-ну. У заплаві правого берега р. Случ, на південно-західній околиці села, в уроч. Селисько знайдено давньоруську кераміку з хвилястим орнаментом, а також залізний серп і долото.

Рис. 12. Давньоруське городище поблизу с. Остроніль.

21. с. Провалівка Любарського р-ну. На лівому березі р. Случ за 0,3—1 км на південний захід виявлено сліди поселень раннього залізного віку, черняхівської культури та часів Київської Русі. Серед знахідок — кераміка та скляний браслет (рис. 2, 2).

22. с. Педники Любарського р-ну. На мису правого берега р. Случ за 1 км на південний захід виявлено поселення трипільської культури (етап СІІ за Т. С. Пассек), раннього залізного віку та часів Київської Русі.

23. с. Вигнанка Любарського р-ну. На південній околиці села, в уроч. Заставок (мис високого правого берега Случі) та за 1 км на південь, в уроч. Грабівці, на півному правому березі ріки, знайдені залишки двох пізньотрипільських поселень. Перше зайніяте городами колгоспників, друге — орне поле. На поселеннях зібрано: кераміку (рис. 11), кілька уламків крем'яних сокир, скребки та кам'яну сокиру-молот. В уроч. Луг, що знаходиться між двома згаданими урочищами, на дюнному підвищенні трапляється кераміка скіфського часу.

24. с. Коржівка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. На правому березі р. Случ, проти південної околиці села, виявлено матеріали пізньотрипільської культури (в тому числі з розписом), важок, виготовлений з черепка, зернотерку та розтириальник із строгої граніту (рис. 6, 10). Тут же зустрічається кераміка раннього залізного віку. Ще два поселення трипільської культури виявлено на лівому березі Случі. Одне з них за 0,5 км північніше села, в уроч. Баштан (тут же зустрічається кераміка раннього залізного віку і часів Київської Русі) та в уроч. Пасічисько за 1,5 км на північ від села, проти гирла р. Попівка (права притока Случі), на мисі, на півдні — яром, а на півночі — долиною струмка. Північніше цього урочища, на лівому березі струмка, в уроч. Селисько знайдено сліди поселення раннього залізного віку та часів Київської Русі.

25. с. Северині Старокостянтинівського р-ну. На захід від села, у верхів'ї р. Госири, на її лівому березі виявлено поселення черняхівської культури.

26. с. Махаринці Старокостянтинівського р-ну. На мису правого берега Случі, західніше від села, поблизу кар'єру виявлено залишки поселення часів Київської Русі.

27. с. Остропіль Старокостянтинівського р-ну. В межах села та біля нього виявлено дев'ять місцезнаходжень:

за 0,3 км на захід від села, на лівому березі р. Білки, в уроч. Селисько виявлено поселення черняхівської культури;

при впадінні р. Білки в Случ, на мису, утвореному лівими берегами річок, знаходитьться поселення трипільської культури та Замчище XVI—XVIII ст., обмежене з напільній сторони ровом;

на городах лівого берега Случі, від греблі до уроч. Садиби, зустрічається кераміка скіфського часу;

за 3 км на захід від села, на високому клиновидному мису лівого берега р. Случ розташоване давньоруське городище, обнесене валами (рис. 12). Площа городища біля 0,5 га. Крім кераміки XII—XIII ст., на площі городища зустрічається кераміка трипільської культури та раннього залізного віку;

в центрі села, біля млина, на високому правому березі р. Случ простежено сліди поселень трипільської культури та раннього залізного віку;

на тому ж березі Случі за 1,5 км на північ від млина, на мису довжиною 80 м (з заходу на схід), шириноро 55 м, обмеженому на півдні і півночі глибокими ярами, розташоване городище XII—XIII ст. Тут же зустрічається кераміка раннього залізного віку;

на правому березі Случі за 1 км на південний захід від млина, в уроч. Слобода — поселення раннього залізного віку;

на південний захід від уроч. Слобода, на правому березі Случі, на полі сліди поселень трипільської культури та раннього залізного віку;

на східній околиці села, на правому березі р. Жилки, на дюнному підвищенні біля цегельного заводу знайдено поселення трипільської культури та раннього залізного віку.

С. А. ЛІПКО

Древности верховьев р. Случь

(материалы к археологической карте)

Резюме

Разведки, проведенные автором в 1956—1977 гг. в верховьях р. Случь и ее притоков на границах Житомирской и Хмельницкой областей, позволили выявить 47 местонахождений археологических памятников, в большинстве многослойных. Это поселения эпохи неолита, трипольской культуры, эпохи меди (этапы I и II по Т. С. Пассек), бронзы, раннего железного века, черняховской культуры, периода Киевской Руси. Кроме того, зафиксирован древнерусский могильник и десять городищ, среди которых — жетописные города Деревичи, Болохов.

Е. О. СИМОНОВИЧ

З приводу черняхівських трупоспалень з розсіяними кісточками

В археологічній літературі давно є відомості про існування особливого виду черняхівських поховань з трупоспаленням. Повідомлення про цей обряд, виявлений в останні роки, вміщуються у збірниках ІА АН УРСР. На підставі тверджені Е. В. Махно виходить, що в черняхівській культурі переважає цей специфічний обряд, стародавні кладовища черняхівської культури постають як могильники з тисячами чи сотнями не відзначених археологами поховань, що докорінно міняє демографічні висновки про чисельність і густоту заселення України в II—IV ст. н. е.

Е. В. Махно підвела деякі підсумки про чисельність поховань із спаленням з розсіяними кісточками. У могильнику Писарівка розкрито 86 м², виявлено 45 поховань, з них — 2 трупопокладення і 43 із спаленими і розсіяними кістками, які складають 95% від всіх поховань; Компаніївці — 52 000 м², виявлено 467 поховань, з них — 41 трупопокладення, 87 трупоспалень звичайного типу і 339 поховань з розсіяними кісточками, тобто біля 72%; Соснова — 157 м², виявлено 245 поховань, з них — 3 трупопокладення і 8 трупоспалень звичайного типу, решта — 234 спалення з розсіяними кісточками, що розміщувалися на могильнику в чотирі яруси; Успенка — розкрито 1444 м², виявлено 1662 поховання, з них — 1 трупопокладення, 2 спалення в урнах і 1628 поховань з розсіяними кісточками, майже 98% всіх поховань¹.

Навіть не залишаючи інші розкопані пам'ятки, з названих вище могильників уже зараз маємо 2244 нових по типу поховань з розсіяними кісточками. Крім перерахованих, Е. В. Махно відмічає пункти в Новоселівці, Переяславі-Хмельницькому, в Стецівці і поблизу сіл Ступки і Свердликово².

Майже кожен археолог, який досліджував черняхівські могильники, відмічав, поряд з урновими, підурновими, «підчерепковими» похованнями із спаленням — менш виразні ямні поховання двох типів. Це поховання з більш чи менш значними компактними купками перепалених людських кісток. Не виключено, що спочатку їх складали в шкряній або матерчатій мішок, який потім зітлів. Поруч з ними фіксуються сліди спалень, де кальциновані кістки розкидані на порівняно великому просторі, інколи сконцентровуючись в окремих місцях. Ті чи інші ямні поховання супроводжуються кількома ліпними чи гончарними черепками від посудин черняхівської культури, а іноді і іншими предметами (фібули, намистини, поясні пряжки, ножі, пряслиця). Вони трапляються на невеликій, до 1 м, глибині і залигають в пластах чорнозему. Тому похованальні ями дуже важко виявити. Н. М. Кравченко, при класифікації черняхівських поховань із спаленнями, виділила в окремий варіант поховання Косанівського могильника із розосереджено лежачих на великій площині перепалених кальцинованих кісточок. Розміщення решток спалення дозволяє встановити розміри заглибин, де вони знаходилися змішані з землею і фрагментами кераміки. Ці спалення іноді виступають суцільним масивом і важко відрізнити межі окремих поховань³.

В милоградській культурі раннього залізного віку, в неглибоких ямках різної форми, зустрічаються залишки поховань із спаленням, що вміщують жменьку кісток. Су-провідний інвентар небагатий і складається з кількох уламків кераміки. Досить часто в могили клали каміння і необпалені кістки тварин⁴.

¹ Махно Е. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника.— В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, 1, с. 87—95; Махно Е. В. Нові розкопки Успенського могильника.— В кн.: Археологічні дослідження (далі — АД) на Україні в 1969 р. К., 1972, с. 214—220; Махно Е. В., Сикорський М. І., Бузян Г. Н. Могильник черняхівської культури у с. Соснова.— В кн.: Археологические исследования (далі — АИ) на Украине в 1978—1979 гг. Дніпропетровск, 1980, с. 135—136; Махно Е. В. Розведки Левобережного обряду.— В кн.: АИ на Украине в 1967 г. Київ, 1968, с. 198—204.

² Махно Е. В. Раскопки на могильнике у с. Успенка и погребальный обряд черняховской культуры.— В кн.: АИ на Украине в 1976—1977 гг. Ужгород, 1978, с. 94.

³ Кравченко Н. М. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.).— МИА, 1967, № 139, с. 102.

⁴ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, с. 44—46.

Звертаючись до зарубинецького обряду поховання, простежується переважання в Подніпров'ї довгих ям, які існували з округлими. Уламки перепалених кісток частіше «зіпсані в невелику купку, іноді розкидані по дну ями»⁵. Поховання із спаленням київського типу — це ями діаметром 0,40–0,70 м «з невеликою кількістю кальцинових кісток, змішаних з залишками поховального вогнища». Супроводжуючими предметами були уламки кераміки та інших речей, необпалені кістки тварин⁶.

Серед пам'яток черняхівської культури також неодноразово знайдено бідні на кальциновання кістки поховання, в тому числі і урнові. Крім того, встановлене існування своєрідних кенотафів, коли посуд і речі закопані на невелику глибину, відтворюють поховання із спаленням, але самі кістки відсутні. Цікаво, що такого роду «поховання» відомі від Посейм'я (Залощанський могильник)⁷ до берегів Чорного моря (Коблево)⁸. І нарешті, нагадаємо, що уже давно у черняхівській культурі зафіковані могильники, де переважав обряд трупоспалення.

Отже, на користь визнання, як археологічного факту, поховань з розсіяними кісточками вказують наведені прецеденти з могильників тих же, чи близьких історичних періодів, де простежуються всі елементи нововідкритих поховань.

Що ж собою являють, за описом Є. В. Махно, черняхівські поховання з розсіяними кісточками? Це неглибокі, частіше до 1 м ями, які зустрічаються і в чорноземі. Заглиблення інколи розміщувались кількома ярусами, перекриваючи одне одного, і простежуються навіть над ямами з трупопокладеннями. За формою ями округло-овальні, розмірами від 0,40 × 0,60 м до 0,90 × 1,40 м, згідно з матеріалами могильника в Успенці. Поховання розміщені близько між собою. Відзначенні випадки розміщення їх рядами. У загальному заповненні ям трапляються одиничні кальциновані кістки. Більшість поховань безінвентарні ($\frac{2}{3}$ і більше). В них буває лише «подріблений інвентар» і зрідка трапляються одиничні посудини, фібули, пряжки, пряслиця та ін. Спалення відбувались, очевидно, на стороні.

Є. В. Махно вважала подібні могили властиві землям центрального середньодніпровського варіанту черняхівської культури⁹. Поки що такі могили трапляються на Лівобережних пам'ятках, тобто там, де проводила розкопки Є. В. Махно. Вона не зовсім зрозуміло приєднє до них такі правобережні пам'ятки, як Черняхів, де В. В. Хвойко вбачав лише сліди поховань із спаленнями зруйнованих внаслідок земляних робіт і розорювання могильника¹⁰. Такі ж сліди трапляються і на Ружичанському¹¹, Журавському¹² та Косанівському¹³ могильниках.

Хронологічно такі трупоспалення характеризують, на думку Є. В. Махно, пізню стадію розвитку культури полів поховань черняхівського типу, коли розповсюджуються неспалені ґрутові майже безінвентарні поховання з західною орієнтацією кістяків. Датування підкріплюється стратиграфічними спостереженнями, випадками перекривання однієї могили іншою і деякими речами, наприклад, двошитковою фібулою з Успенського могильника¹⁴.

На жаль, жодна з рис, властивих черняхівським похованням з розсіяними кісточками, не може не викликати сумнівів як певна ознака, що ставить під сумнів явище в цілому.

Могильні ями і їх виявлення — це перша проблема. Весь досвід археологів, яким доводилося виявляти і простежувати ями на невеликій глибині в чорноземі, вказує на невірогідність викреслених і сфотографованих уже після розчистки могильних ям. В. О. Довженок, Ю. А. Ліпкінг та інші, які були присутні на розкопках Є. В. Махно, вказували на фантастичність ям, які ніби простежуються. Тим менше можна покладатись на робітників, які преміюються грошима за виявлення ним у складних ґрутових умовах, в порізаній численними кротовинами землі.

⁵ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, Д1—19, с. 14.

⁶ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, 19, с. 68—69.

⁷ Ліпкінг Ю. А. Залощанський могильник.— В кн.: Могильники черняховської культури. М., 1979, с. 7.

⁸ Симонович Э. А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы.— В кн.: Могильники черняховской культуры, с. 69.

⁹ Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника.— В кн.: АИ на Украине в 1968 г., Киев, 1971, с. 214—218; Махно Е. В. Нові розкопки Успенського могильника.— АД на Україні в 1969 р., 1972, с. 217—220; Махно Е. В. Исследования последних лет на могильниках черняховской культуры в Среднем Поднепровье.— В кн.: Новейшие открытия советских археологов (тез.), ч. 3. Київ, 1975, с. 48.

¹⁰ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье.— ЗРАО, 1901, т. 12, с. 174.

¹¹ Винокур И. С. Ружичанский могильник.— В кн.: Могильники черняховской культуры, с. 125.

¹² На Журавському могильнику переважали трупопокладення (124), знайдено лише одне трупоспалення. Причина полягала у змиванні верхніх розорених пластів ґрунту разом з неглибоко розміщеними спаленнями, внаслідок чого і поховання з трупопокладеннями тут виявлені на невеликій глибині.

¹³ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 102—103.

¹⁴ Махно Е. В. Раскопки Успенского могильника, с. 217, рис. 1.

Всьому досвіду відчеканя черняхівських могильників суперечить спостереження про розміщення яз з трупоспаленням на стародавньому кладовищі рядами. Навіть черняхівський могильник, як приклад такого роду розміщення могил рядами, не мав регулярності в розміщенні поховань¹⁵. Умовно позначені ряди і на Будештському могильнику і т. д.¹⁶

Нетипове для черняхівських могильників і розміщення могил ярусами одна поверх іншої, та ще й з частими випадками взаємного перекривання, в тому ж числі і накладення на могили з трупопокладеннями¹⁷. При підготовці Зводу археологічних джерел, присвяченого черняхівському обряду поховання, на 300 могильників припадало не більше 30 випадків руйнування однієї могили іншою.

Не можна пояснити, чому за кількістю і вагою кальцинованих кісток різко відрізняються раніше відомі поховання із спаленнями і виявлені у розкопках Е. В. Махно. Навіть згадувані нами і виділені Н. М. Кравченко в осоловий варіант поховання з розосередженням кісточками дають значні кісткові залишки¹⁸, що було відзначено ще при перших розкопках сучільною площею нижньодніпровського могильника біля с. Вівчарне Придніпровського радгоспу¹⁹. Звичайно, можна припустити, що дятячі кістяки згоряли майже до тла. Але і тут, в більшості відомих нам випадків, кісткових решток достатньо навіть для визначення дитячого віку померлих (зберігаються коронки молочних зубів, фрагменти довгих кісток та ін.). Не випадково Т. І. Алексеєва, грунтуючись на порівнянно невеликих кремованих кісткових залишках із Рижівського могильника, визнала придатними для аналізу з 62 трупоспалень 56, в яких визначаються навіть статі і вік²⁰. Встановлено, що після кремації кістки, які збереглись, становлять біля 1% ваги кістяка, кальциновані кістки дорослих важать біля 100 г, а дітей — 16 г²¹. Виникає питання, чому поховання з розсіяними кісточками не відповідають наведеним нормам. Якщо ж навіть допустити, що використовувалась більша кількість палива для кремації на дніпровських лівобережних могильниках, або ж передбачити вживання пристроїв для спалювання трупів замість споруд відкритого типу²², однаково неясно, чому частину померлих спалювали старим способом, а інших похованіх на цьому ж могильнику переважали майже повністю. Під час розкопок не знайдено і критих печей для кремації померлих.

Нарешті неясним є постачання черняхівських поховань «подрібненим» інвентарем, тоді як в усіх могилах звичайного типу не виявлено слідів наявного подрібнення речей. Іх інколи розвивали і ламали при перекопуванні могил, але це зовсім інше питання. Швидше за все, покладений в могилу з трупоспаленням черепок чи фрагмент якоїсь іншої речі просто повинен був символізувати цілу, так би мовити *Pars pro toto*. Якщо ж при тризні і поминанні померлих над місцем їх поховання залищається якісь речі чи розбитий посуд, то не обов'язково їх вважати інвентарем з поховань із розсіяними кісточками.

I, нарешті, наш досвід вказує не на користь зв'язку ямних ґрунтових поховань з трупопокладеннями, які мали західну орієнтацію зі спаленнями з розсіяними кісточками, що, очевидно, потребує персвірки. Але картографування останніх могил Компанієвського могильника, подане Е. В. Махно, показує концентрацію дрібних окремих кальцинованих кісточок або ж передбачень нею особливого типу спалень по периферії відносно розміщення основних могил²³. «Західні» ж трупопокладення, як видно з розкопок могильників, зосереджені в одній з сторін відносно «північних» поховань.

Таким чином, з одного боку, ми зіткнулись з авторитетом дослідника і з деякими прецедентами на могильниках, близьких за часом черняхівській культурі. З другого боку, все це суперечить всьому досвіду археологічних робіт на черняхівських могильниках, де не засвідчена більшість рис, що характеризують поховання з розсіяними кісточками.

Чи можливе розв'язання виниклої проблеми? Відповідь може бути одна. Необхідно використовувати методичний досвід і організовувати колективні консультації. Досвід застосування колективних консультацій при виявленні, наприклад, важливих палеолі-

¹⁵ Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.). — МИА, 1964, № 116, с. 65, 69, рис. 1; Сымонович Э. А. Новые работы в селе Черняхове. — МИА, 1967, № 139, с. 13. Ряди поховань на плані В. В. Хвойки пов'язані з траощяями, якими копався могильник.

¹⁶ Рикман Э. А. Погребальные обряды Будештского могильника. — В кн.: Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР. Кишинев, 1964, с. 107—108, рис. 1, а.

¹⁷ Там же, с. 108.

¹⁸ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 135, табл. XX, 12—19.

¹⁹ Сымонович Э. А. Раскопки могильника у с. Овчарни совхоза Приднестровского на Нижнем Днепре. — МИА, 1960, № 82, с. 302—303, рис. 11.

²⁰ Кропоткин В. В. Исследование черняховских памятников в Среднем Подбужье и Среднем Поднепровье. — АО 1967 г. М., 1968, с. 228—229.

²¹ Алексеева Т. И. Антропологический анализ костных остатков из могильников с трупосожжениями черняховской культуры. — СА, 1975, № 1, с. 264—270.

²² Тимощук Б. А., Винокур И. С. Памятники черняховской культуры на Буковине. — МИА, 1964, № 116, с. 192, рис. 6.

²³ Махно Е. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника. — В кн.: Середній вік на Україні. К., 1971, 1, с. 30, рис. 2, 4.

тичних відкриттів, давно практикується. Палеолітичні сенсації перевіряють на місці най-досвідченіші археологи, геологи-четвертинники, палеозоологи і, якщо необхідно, антропологи. Для черняхівської культури також слід проявити ініціативу по створенню комісії в таких питаннях, які не можна вважати лише особистою думкою вченого і які стосуються взагалі методики польових досліджень. При цьому слід зауважити, що Є. В. Махно на останній Науковій конференції ІА АН УРСР в Дніпропетровську не заперечувала проти адаптації комісією наукового відкриття, яке співставлялось з даними про поховальний обряд придніпровських полян²⁴. Якщо ж більше десяти років на сторінках преси утверджується нове явище в такій важливій для слов'янського етногенезу галузі як вивчення черняхівської культури і характеристики її найпізнішого етапу, то відкриття слід підати ретельній перевірці і прийняти як новий факт науки або назавжди його відкинути.

²⁴ Махно Е. В. Исследование последних лет на могильниках черняховской культуры в Среднем Приднепровье..., с. 48.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АМХДУ — Археологічний музей Харківського державного університету
АО — Археологические открытия. Москва
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
АСГЭ — Археологический сборник Гос. Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ГЭ — Государственный Эрмитаж
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов (Тезисы докладов конференции). Киев, апрель 1975 г.
ОАК — Отчет археологической комиссии
ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Шхалтубо, 1977. Тбилиси: Мицнероба, 1979.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
САИ — Свод археологических источников
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского. М.: Наука, 1976
УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія
ЧВІОН — Чтение в историческом обществе Нестора летописца
AP — Archeologia Polski
SA — Slovenska Archeologia
PA — Pamätky archeologicke
PZ — Prehistorisch Zeitschrift

«НАУКОВА ДУМКА»